

**T.C.
GAZİANTEP İSLAM BİLİM VE TEKNOLOJİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

EBÛ MANSÛR EL-MÂTÜRÎDÎ'YE GÖRE DUA

Yüksek Lisans Tezi

Ramazan BAHÇA

Danışman
Doç. Dr. Selim GÜLVERDİ

GAZİANTEP
2024

T.C.
GAZİANTEP İSLAM BİLİM VE TEKNOLOJİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

EBÛ MANSÛR EL-MÂTÜRÎDÎ'YE GÖRE DUA

Yüksek Lisans Tezi

Ramazan BAHÇA

Danışman
Doç. Dr. Selim GÜLVERDİ

GAZİANTEP
2024

TEZ KABUL VE ONAYI

Ramazan BAHÇA tarafından, Doç. Dr. Selim GÜLVERDİ danışmanlığında hazırlanan Ebû Mansûr El-Mâtürîdî'ye Göre Dua başlıklı bu çalışma, jürimiz tarafından .../.../2024 tarihinde yapılan sınav sonucunda oy birliği/oy çokluğu ile başarılı bulunarak Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Unvanı, Adı/Soyadı

Üniversitesi

Ana Bilim/Ana Sanat Dalı

İmza

Sonuç

Başkan

Doç. Dr. Selim GÜLVERDİ

☐ Kabul

☐ Ret

Üye

Dr. Hilmi Kemal ALTUN

☐ Kabul

☐ Ret

Üye

Dr. Mehmet TAŞDELEN

☐ Kabul

☐ Ret

Bu tez, Enstitü Yönetim Kurulunca belirlenen ve yukarıda adları yazılı jüri üyeleri tarafından uygun görülmüştür.

ONAY

... / ... / 2024

Dr. Öğr. Üyesi Adnan Akalın

Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK VE BEYANI

Hazırladığım yüksek lisans tezinin bütün aşamalarında bilimsel etiğe ve akademik kurallara riayet ettiğimi, çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak kullandığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin Kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, her unsurun enstitü yazım kılavuzuna uygun yazıldığını ve TÜBİTAK Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu Yönetmeliği'nin 3. bölüm 9. maddesinde belirtilen durumlara aykırı davranılmadığını taahhüt ve beyan ederim.

İmza

15/06/2024

Ramazan BAHÇA

TEZ ÇALIŞMASI ÖZGÜNLÜK RAPORU BEYANI

Tez Başlığı: Ebû Mansûr El-Mâtürîdî 'ye Göre Dua

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışması için şahsım tarafından.....tarihinde intihal tespit programından alınmış olan özgünlük raporu sonucunda;

Benzerlik oranı:

Tek kaynak oranı:çıkıştır.

ÖZET

EBÛ MANSÛR EL-MÂTÜRÎDÎ'YE GÖRE DUA

Ramazan BAHÇA

Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Yüksek Lisans, Haziran/2024

Danışman: Doç. Dr. Selim GÜLVERDİ

Bu çalışmada İmam Mâtürîdî duanın ne olduğu, insan hayatındaki yeri, Allah katındaki önemi, duanın kula kazandırdıkları ve kulun Allah ile iletişiminin imkânı gibi konularda bir fikir vermek amaçlanmaktadır. Mâtürîdî'nin kelam sisteminde dua ile tevhid arasında doğrudan bir ilişki olduğu ön plana çıktığı söylenebilir. Ancak Mâtürîdî'nin duaya bakışını yüksek lisans tez konusu olarak seçtik. Çalışmamız, giriş, üç ana bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Bu üç bölümün ilkinde, İmamı Mâtürîdî'nin hayatı, ismi, künyesi, ailesi, vefatı, hocaları ve öğrencileri; ikinci bölümde duanın kavramsal çerçevesini, üçüncü bölümde ise Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'ye göre dua anlayışı, duanın insan için önemi ve lüzumu, Allah katındaki değeri ve kıymeti, dua-kader ilişkisi, duanın iman, tevhid, teslim, tevekkül ve lafızlarla ilişkisi ele alınmaktadır. Sonuç bölümünde ise ulaşılan neticelere yer verilerek ve konu genel olarak değerlendirilmektedir.

Anahtar Sözcükler: Kelâm, Tevhid, Kader, Dua, Mâtürîdî.

ABSTRACT

PRAYER ACCORDING TO EBU MANSUR AL-MATURİDİ

Ramazan BAHÇA

Gaziantep Islamic Science and Technology University

Graduate School of Education

Department of Basic Islamic Sciences

Master's Degree, July/2024

Supervisor: Assoc. Dr. Selim GÜLVERDİ

In this study, Imam Maturidi aims to give an idea of what prayer is, its place in human life, its importance in the sight of Allah, what prayer brings to the servant and the possibility of communication between the servant and Allah. It can be said that in Maturidi's kalam system Decrees that there is a direct relationship between prayer and monotheism. However, we chose Maturidi's view of prayer as the subject of his master's thesis. Our study consists of an introduction, three main sections and a conclusion. In the first of these three sections, Imam Maturidi's life, name, dog tag, family, death, teachers and students; in the second part, the conceptual framework of prayer is discussed, and in the third part, according to Abu Mansur al-Maturidi, the understanding of prayer, the importance and necessity of prayer for man, its value and value in the sight of Allah, the relationship between prayer and fate, the relationship of prayer with faith, tawhid, submission, trust and words are discussed. In the conclusion section, the results achieved are included and the subject is evaluated in general.

Keywords: Kalām, Tawhid, Destiny, Prayer, Māturīdī.

ÖNSÖZ

İslam düşüncesine önemli katkıları bulunan Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve adına nispet edilen Mâtürîdîyye Kelâmı hakkındaki bilimsel çalışmalar istenilen seviyeye ulaşmamıştır. Bu yüzden Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin şahsiyeti, ortaya koyduğu fikirleri, Mâtürîdîliğin teşekkül süreci hala tam olarak aydınlatılmamıştır.

Mâtürîdîlik geniş kitlelere hitap etmesine ve bugün dünyada yaşayan Müslümanların yarıya kadar yakının benimsediği bir ekol olması rağmen, onun kelâm sistemindeki dua gibi bazı kavramların üzerinde pek çalışılmayan konular olduğu söylenebilir. Muhteva olarak Mâturidin kelam sistemindeki dua ve diğer lafızlar ile ilişkisi bağlamında bir çalışma yapmak bu alanda önemli bir boşluğu dolduracaktır. Mâtürîdî kelam sistemiyle ilgili daha çok araştırmaya ihtiyaç vardır. Bu gerekçelerle Mâtürîdî'ye göre dua konusunu yüksek lisans tez konusu olarak seçtik.

Çalışmamız giriş, üç ana bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Bu üç bölümün ilkinde, İmam Mâtürîdî'nin hayatı, ismi, künyesi, ailesi, vefatı, hocaları ve öğrencileri, ikinci bölümde duanın kavramsal çerçevesini, üçüncü bölümde ise Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'ye göre dua, duanın insan için önemi ve lüzumu, Allah katındaki değer ve kıymeti, psikolojik ve sosyolojik açıdan duanın konumu ayrıntılı olarak incelenmiştir. Ayrıca İmam Mâtürîdî'nin kelâmi açıdan dua anlayışı bağlamında duanın iman, tevhid, teslim, tevekkül gibi kavramlarla ilişkisi ele alınmıştır.

Çalışmam boyunca bana şevk verip, yepyeni ufuklar açan değerli hocam Doç. Dr. Selim GÜLVERDİ'ye, Doç Dr. Hilmi Kemal ALTUN ve Dr. Öğretim üyesi Mehmet TAŞDELEN hocalarıma şükranlarımı sunarım. Ayrıca tezin hazırlık sürecinde beni asla yalnız bırakmayan, desteğini ve yardımını her daim hissettiren değerli eşim Leyla'ya ve tezin hazırlanması aşamasında bana yardımcı olan Mehmet Mehdi GÖKTEKİN ve Ömer KILIÇ arkadaşlarıma da ayrıca teşekkür ederim.

Ramazan BAHÇA

GAZİANTEP / HAZİRAN – 2024

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	v
KISALTMALAR	viii
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Konusu ve Gerekçesi	1
2. Araştırmanın Önemi ve Amacı	1
3. Araştırmanın Kapsamı ve Yöntemi.....	1
4. Araştırmanın Temel Kaynakları.....	2
BİRİNCİ BÖLÜM.....	3
1. EBÛ MANSÛR EL-MÂTÜRÎDÎ	3
1.1. İsim ve Künyesi	3
1.2. Doğumu ve Ailesi	3
1.3. Öğrenimi	4
1.4. Hocaları.....	5
1.4.1. Ebû Bekir Ahmed b. İshak İbn Salih el-Cüzcânî.....	6
1.4.2. Muhammed b. Mukâtil er-Râzî	6
1.4.3. Nusayr b. Yahya el-Belhî	6
1.4.4. Ebû Nasr Ahmed b. Abbas el-İyâzî	6
1.4.5. Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Racâ el-Cüzcânî	7
1.5. Talebeleri	7
1.5.1. Ali b. Saîd Ebu'l-Hasan er-Rüstüfâğnî.....	7
1.5.2. Ebû Muhammed Abdülkerîm b. Mûsâ b. İsa el-Pezdevî.....	7
1.5.3. Ebû Ahmed el-İyâzî.....	7
1.6. Eserleri	8
1.6.1. Kitâbü't-Tevhîd	8
1.6.2. Kitâbü'l-Makâlât	9
1.6.3. Kitâbü Reddi Evâilî'l-edille li'l-Ka'bî	9
1.6.4. Reddû Tehzîbî'l-cedel li'l-Ka'bî	9
1.6.5. Kitâbü Beyânî vehmî'l-Mu'tezile.....	9
1.6.6. Reddû Va'îdî'l-füssâk li'l-Ka'bî	9
1.6.7. Reddû'l-Usûlî'l-hamse li-Ebî Ömer el-Bâhilî	9
1.6.8. Reddû Kitabî'l-İmame li-ba'zî'r-Ravâfız.....	10
1.6.9. Kitâbu'r-Redd ale'l-Karâmita	10
1.6.10. Şerhu Fıkhi'l Ekber	10
İKİNCİ BÖLÜM	11
KAVRAMSAL ÇERÇEVE.....	11
2.1. DUA.....	11
2.1.1. Duanın Kavramı	11
2.1.2. Dua Kavramıyla Yakın Anlam İfade Eden Lafızlar	12
2.1.2.1. Salat	12
2.1.2.2. Zikir	12
2.1.2.3. Yardım İstemek /el-İstiğase.....	13
2.1.2.4. Yüceltmek	14
2.1.2.5. İman etmek	14
2.1.2.6. İbadet.....	15
2.1.3. İslam İnancında Duâ'nın Yeri.....	16
2.1.4. Nasıl Dua Edilmeli.....	16
2.1.4.1. Korku ile Ümit Arasında	17
2.1.4.2. Allah'ın Varlığını Hissederek Duayı Yalnız Ona Yapmak	21
2.1.4.3. Bir İrade Beyanı Olarak Dua	23
2.1.4.4. Allah'ın Sıfatlarını Anarak Dua	25
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	28

EBÛ MANSÛR EL-MÂTÜRÎDÎ'YE GÖRE DUA.....	28
3.1. Dua ve İnsan Fıtratı.....	28
3.2. Dua İman İlişkisi.....	31
3.3. Dua Tevhid İlişkisi.....	39
3.4. Dua ve Tevekkül	42
3.5. Dua Kader İlişkisi	44
3.6. Dua-Aslah Teorisi	46
3.7. Dua Teslimiyet İlişkisi	48
3.8. İnsanın Kendi Aleyhine Dua Etmesi (Beddua).....	52
3.9. Dua Sabır İlişkisi.....	54
3.10. Dua ve Şefa'at	58
3.11. Dua Tevessül İlişkisi	60
3.11.1. Hz. Peygamber ile Tevessül.....	62
3.12. Dua ve İstiğase	63
3.13. Dua ve İbadet İlişkisi	64
SONUÇ.....	69
KAYNAKÇA	71

KISALTMALAR

ev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
h.	: Hicrî
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
trc.	: Tercüme
thk.	: Tahkik eden
vd.	: Ve diğerleri

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu ve Gerekçesi

İnanç ile ilişkisi bakımından duanın insan hayatında önemli bir yeri vardır. İnanan kimse dua etmekle sonsuz güç ve kudrete sahip olan Allah'a inandığını, bunun için de O'ndan yardım ve talepte bulunduğunu ifade eder. Bu bağlamda duanın nasıl yapılması gerektiği ve hangi durumlarda duanın inanç açısından problem teşkil edeceğini izah etmek önem arz eder. Çalışmamız, Ehl-i Sünnet'in iki kelam ekolünden birinin öncüsü olan Mâtürîdî'ye göre dua konusunu oluşturmaktadır.

Bu alanda yapılan çalışmalara bakıldığında dua konusunda doktora, yüksek lisans tezleri ve makaleler mevcuttur. Ancak dua konusunda Mâtürîdî'nin düşüncelerine yoğunlaşan bir çalışma mevcut değildir. Tezde Mâtürîdî'nin dua hakkındaki görüşleri ve yöntemi tespit edilerek bu alandaki boşluğun doldurulması hedeflenmektedir.

2. Araştırmanın Önemi ve Amacı

Mâtürîdî'nin kelâmi açıdan duayı izah etmesi, dua-inanç ilişkisini ortaya çıkarmak bakımından önem arz etmektedir. Mâtürîdî, insanın evrendeki konumunu ve onun Allah ile münasebetini değerlendirirken iman, tevhid, dua ve ameli sorumluluk isteyen kavramları merkeze almaktadır. Zaten böyle bir çalışma yapmanın temel amacı Mâtürîdî'nin, duayı yalnızca Allah'a yapmak, dua ederken O'nun sıfatlarını anarak dua etmek ve dua bağlamında Mu'tezile'nin salah-aslah görüşünü tenkidi etmek gibi onun bu konudaki görüşlerinden hareketle duayı izah etmektir.

3. Araştırmanın Kapsamı ve Yöntemi

İmam Mâtürîdî'ye ait kesin olan on dört tane eser zikredilmiştir.¹ Bunlardan *Kitâbü't-Tevhîd* ve *Te'vilatul-Kur'ân* dışındakiler istilâlar, göçler vb. sebeplerden dolayı günümüze ulaşamamıştır. Mâtürîdî'nin eserleri ise şunlardır. *Kitâbü't-Tevhîd* ve *Te'vilatul-Kur'ân* Mâtürîdî'nin kelâmi görüşlerinin anlatıldığı önemli eserlerdir. Ancak onun konuyla ilgili görüşleri ağırlıklı olarak dua hakkında nazil olan ayetlerin

¹ Ebü'l-Kâsım el-Kâmil Zü'l-vizâretayn el-Hüseyn b. Alî b. el-Hüseyn el-Vezîr el-Mağribî, *İmâmü Ehli's-sünne ve'l-cemâ'a Ebû Manşûr el-Mâtürîdî ve ârâ'ühü'l-keîmiyye* (Kahire: Dârü'l-Fikr, 1985), 13.

izahından ibaret olduğu için daha çok *Te'vilatul-Kur'ân* isimli eserinden istifade edilecektir.

Çalışmamız giriş, üç ana bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Bu üç bölümün ilkinde, İmam Mâtürîdî'nin hayatı, ikinci bölümde duanın kavramsal çerçevesi, üçüncü bölümde ise Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'ye göre dua, duanın insan için önemi ve lüzumu, Allah katındaki değer ve kıymeti, psikolojik ve sosyolojik açıdan duanın konumu ayrıntılı olarak incelenmiştir. Ayrıca İmam Mâtürîdî'nin kelâmi açıdan dua anlayışı bağlamında duanın iman, tevhid, teslim, tevekkül gibi kavramlarla ilişkisi ele alınmıştır. Sonuç bölümünde ise ulaşılan neticelere yer verilmiş ve konunun genel değerlendirilmesi yapılmıştır.

4. Araştırmanın Temel Kaynakları

Çalışmamızda, konular mümkün mertebede temel kaynaklardan incelenmeye çalışılacaktır. Bu sebeple İmam Mâtürîdî'nin konumuzla ilgili kendi eserlerinin yanı sıra diğer ilgili eserlere de başvurulacaktır. Araştırmamızın temelini oluşturan kaynakların başında Mâtürîdî'nin "*Te'vilatul-Kur'ân ve Kitâbü't-Tevhîd*" kitapları gelmektedir. Tez konusunda yararlanılan eserler olarak DİA'da Osman Cilacı ve Yusuf Şevki Yavuz'un yazdığı "Dua" maddesi, Bahattin Akbaş, "Kulluğun Özü Dua", Zeki Aydın, "Duanın Önemi" kitapları ile Diyanet aylık dergi olmuştur. Yine Mustafa Doğan "Dua İman İlişkisi", Ayşegül Hafizoğlu "İnsan-Allah İlişkisinin Duygusal Boyutu" doktora tezlerinden de istifade edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. EBÛ MANSÛR EL-MÂTÜRÎDÎ

1.1. İsim ve Künyesi

Ehl-i Sünnet'in îtikadî mezheplerinden Mâtürîdiliğin kurucusu kabul edilen İmam Mâtürîdî'nin adı, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkandî (ö. 333/944)'dir.²

Kendisinin nispet edildiği yer olan Mâtürîd³ bugün Özbekistan Cumhuriyeti'nin sınırları içinde bulunan Semerkand'ın dış mahallesidir. Kendisine, Semerkand'a nispet edilerek, “es-Semerkandî” de denilmiştir.⁴ Mâtürîdî “İmâmü'l-hüdâ” (hidayet önderi), “alemü'l hüdâ” (hidayet bayrağı), “imâmü'l-mütekellimîn” (mütekellimlerin lideri), “musahhihu akâidi'l-müslimîn (Müslümanların akaidini tashih eden), “reîsü ehli's-sünne” (Ehl-i Sünnetin reisi) gibi isimlerle anılmıştır.⁵ Ayrıca kendisine “Zâhid”, “Şeyh”, “Şeyhu'l-İmam”, “Reîsümeşâyihî Semerkand” gibi isimler ve lakaplar da verilmiştir.⁶

1.2. Doğumu ve Ailesi

Mâtürîdî'nin doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Ancak hocalarından biri olan Muhammed b. Mukâtil er-Râzî'nin (ö. 862 m.) yılında vefat ettiğine dair bilgidен hareketle, hicrî üçüncü yüzyılın ilk yarısının ortalarında dünyaya geldiği ve ömrünün bir asra yakın olduğu tahmin edilmektedir.⁷ Vefatı ise hemen hemen bütün kaynaklarda yer almakta ve yıl olarak 333/944 senesi verilmektedir.⁸

² Hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ebû Muhammed Muhyiddin Abdülkâdir b. Muhammed İbn Sâlim İbn Ebi'l- Vefâ, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv (Kahire: Dâru'l- Hicr li't-Tibaa' ve'n-Neşr, 1993), 1-5, 3/360–361.

³ Ebû Bekr Muhammed b. Mansûr b. Abdilcebbâr es-Sem'ânî et-Temîmî, *el-Ensâb* (Beyrut: Dâru'l-Cenân, 1988), 5/155.

⁴ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, trc. Bekir Topaloğlu (Ankara: İSAM Yayınları, 2002), 27.

⁵ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, 11.

⁶ Ahmet Ak, *Büyük Türk Âlimi Mâtürîdî ve Mâtürîdilik* (İstanbul: Bayrak Matbaası, 2008), 33.

⁷ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, 2.

⁸ Sönmez Kutlu, “Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Mezhebî Arka Planı”, *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdilik Tarihi Arka Planı, Hayatı, Eserleri, Fikirleri ve Mâtürîdilik Mezhebi* (Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2003), 130.

Mâtürîdî'nin soy olarak Türk olması kuvvetle muhtemeldir.⁹ Mâtürîdî'nin aile fertleri hakkında, babasının adının "Muhammed" dedesinin adının ise "Mahmûd" olduğundan başka bir şey bilinmemektedir. Kendisinin "Ebû Mansûr" künyesini kullanması onun Mansûr adlı bir oğlu olduğunu akla getirir de Mâtürîdî, Tebbet sûresinin birinci ayetinin tefsirinde Ebû Leheb'in künyesi münasebetiyle künyelerin anlamları üzerinde açıklama yaparken Ebû Mansûr künyesinin örfe, evlâdı olmayan kişiye Mansûr adında oğlu olması temennisiyle verilebileceğini kaydeder.¹⁰ Bu künyenin seçimi, sadece bir örnek olsun diye değilse kendisinin erkek evlâdı bulunmadığının bir işareti sayılabilir. Ayrıca onun oğlu olması durumunda nesli oğlu tarafından devam edeceği için bunun kaynaklarda yer alacağı da ifade edilmiştir.¹¹

1.3. Öğrenimi

Gerek biyografi gerekse tarih kitaplarında Mâtürîdî'nin çocukluğu, gençliği ve tahsili konularında bilgi yer almamaktadır. Söz konusu eserlerde yalnızca döneminin âlimlerinden ders aldığı belirtilmekle yetinilmiştir.¹² Kaynaklar, o dönemle ilgili bilgi verirken Semerkand'da Ebû Hanîfe'nin itikadî ve fikhî görüşlerinin felsefî ve teolojik temellerinin tartışıldığı "Dârü'l-Cûzcâniyye" adıyla bilinen önemli bir eğitim merkezinin bulunduğu söz edilir. Öyle anlaşıyor ki Mâtürîdî, burada eğitim görmüş ve hocası Ebû Nasr el-İyâzî' den sonra bu merkezin başına geçmiştir.¹³

Mâtürîdî, Hanefî mezhebinin dördüncü, hatta üçüncü kuşak âlimlerindendir. Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden Muhammed eş-Şeybânî (ö.189/804)'nin öğrencisi Ebû Süleyman el-Cûzcânî'nin talebesi Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cûzcânî, Nusayr b. Yahya el-Belhî (ö. 268/888) ve Nîsâbur Kadısı Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Racâ el-Cûzcânî (ö. 285/989) gibi hocalardan ilim tahsil etmişse de öğrenimini, henüz yirmi yaşlarında iken hocası Ebû Bekir Ahmed el-Cûzcânî ile birlikte ulemâ reisliğini deruhte eden ve Dârü'l-Cûzcâniyye'de ders veren Ebû Nasr el-İyâzî'den tamamlamıştır.¹⁴

⁹ Kutlu, "Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâtürîdî", 18.

¹⁰ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü ehli's-sünne*, thk. Fâtıma Yusuf el-Hiyemî (Beyrut: Risale Yayınları 1425/2004), 5/535.

¹¹ Ak, *Büyük Türk Âlimi Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, 35-36; Şükrü Özen, *Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Fıkıh Usulünü Yeniden İnşâsı* (İstanbul: Bayrak Matbaası, Doçentlik Tezi, 2001), 146.

¹² Topaloğlu, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, 12.

¹³ Kutlu, "Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâtürîdî", 18-19.

¹⁴ Özen, *Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Fıkıh Usulünü Yeniden İnşâsı*, 13-15.

Ebu'l-Mu'in en-Neseî (ö. 418-508/1027-1115) Mâtürîdî'nin ilmî kişiliğini anlatırken onun keskin zekâsını ve derin ilmini övmüştür. Onun eserlerindeki incelikleri, delilleri değerlendirme yeteneğini ve muarızlarını ilzam etmekte, ilmî mücadele âdabında izlediği başarılı usûlü anlayanların Mâtürîdî'nin Allah'ın özel bir lûtfuna ve yardımına mazhar olduğunu takdîr edeceklerini belirtir. Nitekim hocası Ebû Nasr el-İyâzî'nin, Mâtürîdî'nin bulunmadığı ilim meclislerinde konuşmadığı da rivayet edilmiştir. Onun, Mâtürîdî'yi uzaktan gördüğü zaman ona hayranlıkla bakıp ve her defasında da: *“Rabbini dilediğini yaratır ve seçer.”*¹⁵ diyerek övdüğü rivayet edilmiştir.¹⁶ Eserleri incelendiğinde Mâtürîdî'nin naslara bağlı kalmakla birlikte aklı da kullanmayı hiç ihmal etmediği görülür. Konuları işlerken farklı görüşlere yer vermesi ve onları eleştiriye tabi tutması döneminin farklı mezhep ve anlayışlarını çok iyi bildiğini göstermektedir. Diğer taraftan *Te'vîlâtü'l Kur'ân*'da ayetleri ayetlerle tefsir ederken Kur'an'a olan vukufiyeti, onun büyük ihtimalle Kur'ân hafızı olduğunu da göstermektedir.¹⁷

1.4. Hocaları

Mâtürîdî, Hanefî mezhebinin kurucusu İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) öğrencilerinin öğrencisidir. Bazı araştırmacılar onun kendi döneminde ders ve sohbetlerine katıldığı dört seçkin ilim adamının 1-Ebû Nasr Ahmed b. el-Abbâs İbn Hüseyin el-İyâzî, 2- Ebû Bekir Ahmed b. İshak İbn Salih el-Cürcânî, 3- Muhammed b. Mukâtil er-Râzî (ö. 248/862) 4- Nusayr b. Yahya el-Belhî ismini zikretmişlerdir.¹⁸ Bazıları da bunların yanı sıra Mâtürîdî'nin beşinci hocası olarak Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Racâ el-Cüzcânî ismini zikretmişlerdir.¹⁹ Mâtürîdî'nin hocaları hakkındaki bazı bilgiler şöyledir:

¹⁵ el-Kasas 28/68.

¹⁶ Ebu'l-Mu'in Meymun b. Muhammed b. Muhammed en-Neseî el-Hanefî, *Tebsiratü'l-Edille*, thk. Claude Salame, (Dimaşk: el-Ma'hedü'l-İlmiyyü'l-Fıransiyyü li'd Dirâsâti'l-Arabiyye 1993), 1/359.

¹⁷ Ak, *Büyük Türk Âlimi Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, 39.

¹⁸ Belkâsım b. Hasan el-Ğâlî, *Ebû Mansûr el-Mâtürîdî Hayatuhû ve Ârâühü'l-Akâdiyye* (Tunus: Dârü't-Türkî, 1989), 45-47.

¹⁹ Ak, *Büyük Türk Âlimi Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, 40-44, Özen, *Ebû Mansûr el-Matürîdî'nin Fıkıh Usulünü Yeniden İnşası*, 146.

1.4.1. Ebû Bekir Ahmed b. İshak İbn Salih el-Cüzcânî

Ölüm tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber miladi üçüncü yüzyılın ikinci yarısı olduğu söylenmiştir. Çeşitli İslâmî ilim dallarında büyük bir yeri vardır.²⁰ Ebû Hanife'nin talebesi İmam-ı Muhammed'in talebesi olan Ebû Süleyman Mûsâ el-Cüzcânî (ö. 200/816)'den fıkıh ilmi öğrenmiştir. Hem fıkıh hem de kelam alanında söz sahibi olup *Kitâbü'l-Fark ve't-Temyîz* ile *Kitâbü't-Tevhîd* adlı iki önemli eseri vardır.²¹ Bu iki eserin dışında başka eserleri de vardır.²²

1.4.2. Muhammed b. Mukâtil er-Râzî

Kendisi İmam-ı Muhammed'in talebesidir. Yine İmam-ı Âzam'ın talebelerinden olan Ebû Mutî' el-Hakem b. Abdillâh el-Belhî, Ebû Mukâtil Hafs b. Müslim es-Semerkandî ve Vekî' b. el-Cerrâh (ö. 129-197/746-812)'a da öğrencilik yapmıştır. Bir müddet Rey şehrinde kadılık yapmıştır. Kendisi Muhammed b. Ali el-Hakîm et-Tirmizî ve İmam Buhârî gibi pek çok kimseye ders okutmuştur.²³

1.4.3. Nusayr b. Yahya el-Belhî

Kendisi Muhammed eş-Şeybânî'nin talebesi olan Ebû Süleyman Mûsâ el-Cüzcânî'nin öğrencisidir. Ayrıca İmam-ı Âzam'ın talebeleri olan Ebû Mukâtil ve Ebû Mutî'den de okumuştur. Hicri 268/888 senesinde vefat etmiştir. Kabri Semerkand'dadır.²⁴

1.4.4. Ebû Nasr Ahmed b. Abbas el-İyâzî

Soyu Ensar'dan Hazrec kabilesinin reisi olan Sa'd b. Ubâde'ye dayanmaktadır. Kendisi Semerkand'ın önemli fakihlerinden biri olup henüz yirmili yaşlarda iken Dârü'l- Cüzcâniyye'ye baş müderris olmuştur. Ebu'l-Hasan Nasr b. Ahmed b. İsmâîl es-Sâmânî (ö. 293–331/905-943) zamanında Türkistan'da şehit edilmiştir. Mu'tezile

²⁰ Zebidi, Ebu'l Feyz Muhammed Murtaza, *Tacu'l Arus min Cevahiri'l Kamus* (Beyrut: Dâru'l Fikr, 1994), 2/6-7.

²¹ Ömer b. Muhammed b. Ahmed b. İsmâîl b. Muhammed, Necmeddin Ebû Hafs en-Nesefî, "Akaid" *İslam İnancının Temelleri*, haz. M. Seyyid Ahsen (İstanbul: Otağ yayınları, 1971), 1/356-357; Metin Yurdağür, "*Cüzcânî Ebû Bekir*", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 8/ 97.

²² Ebû Muhammed Muhyiddin Abdülkâdir b. Muhammed İbn Ebi'l-Vefâ, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv (Kahire: Dâru'l-Hicr, 1993), 1/14.

²³ İbn Ebi'l-Vefâ, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, 3/372; Ebû'l-Fazl Şehabeddin Ahmed İbn Hacer el-Askalanî, *Lisânü'l-Mizân*, 1-10, thk. Muhammed Abdurrahman Maraşlı (Beyrut: Dâru'l İhyâi't-Türasi'l-Arabî, 1995), 6/544-545; A. Kadir Evgin, *Buhârî'nin Hocası Abdullah b. Zübeyr el-Humeydi ve Müsned'i* (Ankara: İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2004), 67.

²⁴ İbn Ebi'l-Vefâ, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, 3/546.

ve Neccariyye'yi eleştirdiği “*Mes'eletü's-Sıfât*”²⁵ ve “*Aşr Mesâil min asli'd-dîn*” isimli eserleri vardır.²⁶ Oğulları Ebû Bekir el-İyâzî ve Ebû Ahmed el-İyâzî de Mâverâünnehir'in önde gelen âlimlerindendir.²⁷

1.4.5. Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Racâ el-Cüzcânî

Kendisi Ebû Süleyman el-Cüzcânî'nin talebelerinden olup bir süre Neysâbûr kadılığı görevinde bulunmuştur. Mâtürîdî kendisinden rivayette bulunmuştur.²⁸

1.5. Talebeleri

İmam Mâtürîdî, pek çok talebe yetiştirmiş fakat kaynaklarda bunlardan sadece birkaçına yer verilmiştir. İmam Mâtürîdî'nin talebelerinden önde gelen üç tanesi şunlardır:

1.5.1. Ali b. Saîd Ebu'l-Hasan er-Rüstüfâğnî

Semerikand'daki Hanefî fukahâsından olup Mâtürîdî'nin önde gelen öğrencilerindendir. *İrşâdü'l-Muhtedî*, *Kitâbü'z-Zevâid*, *Kitâbun fî'l-Hilâf*, *el-Es'ile ve'l-Ecvibe*, *Beyânü's-Sünne ve'l-Cemâ'a* isimli eserleri vardır.²⁹ Kendisi 350/961'de vefat etmiştir³⁰

1.5.2. Ebû Muhammed Abdülkerîm b. Mûsâ b. İsa el-Pezdevî

Mâtürîdî'den fıkıh ve kelâm okumuştur. Fâhru'l-İslâm el-Pezdevî (ö. 400-482/1010-1089)'nin dedesidir. Aile olarak İslâmî ilimlerde ün yapmışlardır. Hicrî 390 yılının Ramazan ayında vefat etmiştir.³¹

1.5.3. Ebû Ahmed el-İyâzî

Mâtürîdî'nin hocası olan Ebû Nasr el-İyâzî'nin oğludur.³² Geç dönem kaynaklarında yer alan ve bazı araştırmacılar tarafından da Mâtürîdî'nin öğrencileri arasında zikredilen³³ Ebu'l-Kâsım İshâk b. Muhammed b. İsmail el-Hakîm es-Semerikandî (ö. 340/951)'nin, onun öğrencisi olup olmadığı doğrulanmamıştır. Bu iki

²⁵ İlyas Üzümlü, “İyâzî, Ebû Nasr”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 18/499.

²⁶ Kutlu, “Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâtürîdî”, 18-19.

²⁷ İbn Ebi'l-Vefâ, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/177-178.

²⁸ İbn Ebi'l-Vefâ, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, 3/82; Ak, *Büyük Türk Âlimi Mâtürîdî ve Mâtürîdilik*, 46-47.

²⁹ İbn Ebi'l-Vefâ, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/570-571.

³⁰ Gâfî, *Ebû Mansûr el-Mâtürîdî Hayatuhû ve Ârâuhû'l-Akidiyye*, 49-50.

³¹ İbn Ebi'l-Vefâ, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/458.

³² Ak, *Büyük Türk Âlimi Mâtürîdî ve Mâtürîdilik*, 48.

³³ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 15.

âlimin akran oldukları ve aralarında bilgi alışverişi olduğunu söylemek daha isabetli görülmektedir.³⁴ Ayrıca Mâtürîdî hakkında en eski ve sıhhatli bilgilerin kaynağı olan *Tebşiratü'l-Edille*'de de böyle bir bilgi yer almamakta aksine Ebû Nasr el-İyâzî'nin vefat etmesiyle geride Mâtürîdî ve Hakîm es-Semerkindî'nin akranı olan kırk civarında ilim adamı bıraktığı belirtilmektedir.³⁵ İki âlimin görüşleri arasındaki benzerliğin buna sebep olabileceği de ifade edilmiştir.³⁶ Ayrıca Ebu'l-Leys el-Buhârî es-Semerkindî (ö. 373/983)'nin muhtemelen aynı şehirde bulundukları için Mâtürîdî'nin öğrencisi olduğu şeklinde çağdaş araştırmalarda yer alan bilgiler de klasik kaynaklarda yer almamaktadır.³⁷

1.6. Eserleri

Kaynaklarda İmam Mâtürîdî'ye aidiyeti kesin olan on dört tane eser zikredilmiştir. Bunlardan *Kitâbü't-Tevhîd* ve *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* dışındakiler istilâlar, göçler vb. sebeplerden dolayı günümüze ulaşmamıştır.³⁸ Kelam dallarına göre Mâtürîdî'nin eserleri şunlardır:³⁹

1.6.1. Kitâbü't-Tevhîd

Mâtürîdî'nin kelâmî görüşlerinin anlatıldığı önemli bir eserdir.⁴⁰ Onun değişik gruplara karşı verdiği mücadelenin etkisiyle zor anlaşılır bir üslupla yazılmıştır. Ayrıca çeşitli fırkalara karşı cevap mahiyetinde yazıldığı için üslupta birlik ve akıcılık sağlamak zorlaşmış, dolayısıyla ifadede güçlükler ortaya çıkmıştır.⁴¹ Mâtürîdî bu eserini *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*'dan önce yazmıştır.⁴² İmam Mâtürîdî'nin tam olarak neşredilmiş olan ilk eseri olup bir tek yazma nüshası vardır (Cambridge Üniversitesi/Londra). Bu nüsha esas alınarak⁴³ İskenderiye Üniversitesi felsefe

³⁴ Ahmet Ak, *Mâtürîdî Kaynaklarda Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 105.

³⁵ İbn Ebi'l-Vefâ, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, 3/546.

³⁶ Mustafa Can, *Mâtürîdî'ye Kadar Nübüvveti Karşı Çıkanlar ve Mâtürîdî'de Nübüvvet Anlayışı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997), 9.

³⁷ Özen, *Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Fıkıh Usulünü Yeniden İnşası* (Basılmamış Doçentlik Tezi) 147.

³⁸ Kutlu, "Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâtürîdî", 394.

³⁹ Taşköprüzâde, *Miftâhu's-sa'âde*, 2/86, 133-134; İbn Ebi'l-Vefâ, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, 3/360.

⁴⁰ Ebû Gays Muhammed Hayrûddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî ed-Dımaşkî, *el-A'lâm: Kâmûsu Terâcîmi li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-Arab ve'l-Müstağribîn ve'l-Müsteşrikîn* (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn 2002), 7/19.

⁴¹ Sıddık Korkmaz, "İmam Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Hayatı ve Eserleri", *Dinî Araştırmalar Dergisi* 4/10 (Ağustos 2001), 107.

⁴² Hanefî Özcan, *Mâtürîdî 'de Bilgi Problemi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1993), 9.

⁴³ M. Sait Yazıcıoğlu, *Mâtürîdî ve Neseфі 'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1992), 9.

hocası Fethullah Huleyf tarafından⁴⁴ uzunca bir mukaddime ile 1970 yılında Beyrut'ta yapılan ilk neşrinden sonra Bekir Topaloğlu ve Muhammed Aruçi eseri yeniden yayımlamış, ayrıca Bekir Topaloğlu bu kitabı Türkçeye tercüme etmiştir. Mâtürîdî'nin bu eserine *Kitâbü't-Tevhîd* ismini vermiş olmasının sebebi; tevhid akîdesinin, Kur'ân'ın en çok değindiği hususlardan biri olması hasebiyle, İslam kültüründe tevhid konusunda bir hassasiyet oluşmuş olmasıdır. Bu hassasiyete bağlı olarak da o, kelâmla ilgili bu eserine “*Kitâbü't-Tevhîd*” ismini vermiştir.⁴⁵

1.6.2. Kitâbü'l-Makâlât

Mâtürîdî'ye nispet edilen bu eserin yazma nüshaları konusu tartışmalıdır. Brockelmann'ın Köprülü ve Süleymaniye (Fâtih) kütüphanelerinde bu kitaba ait olarak gösterdiği nüshaların Mâtürîdî'ye ait olmadığı tespit edilmiştir.⁴⁶

1.6.3. Kitâbü Reddi Evâilî'l-edille li'l-Ka'bî

Mâtürîdî bu kitabını, Mu'tezile'nin ileri gelenlerinden Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed el-Ka'bî (ö. 319/931)'nin *Evâilî'l-edille* isimli eserine reddiye olarak yazmıştır.

1.6.4. Reddû Tehzîbî'l-cedel li'l-Ka'bî

İmam Mâtürîdî'ye nispet edilen bu eser günümüze ulaşmamıştır.

1.6.5. Kitâbü Beyâni vehmi'l-Mu'tezile

Mu'tezileye reddiye mahiyetinde olduğu anlaşılan bu eser günümüze ulaşmamıştır.⁴⁷

1.6.6. Reddû Va'îdî'l-füssâk li'l-Ka'bî

Yazma nüshalarında ve kaynaklarda Mâtürîdî'ye bu eser nisbet edilmiştir. Ne yazık ki günümüze ulaştığı bilinmemektedir.

1.6.7. Reddû'l-Usûlî'l-hamse li-Ebî Ömer el-Bâhilî

Bu eserde Mu'tezile'nin Basra'daki önemli âlimlerinden olan Ebû Ömer Muhammed b. Ömer b. Saîd el-Bâhilî'nin görüşleri eleştirilmiştir. Ancak eser günümüze ulaşmamıştır.

⁴⁴ Kutlu, “*Ebû Mansur el-Mâtürîdî ve Mâtürîdî Kültür Çevresi ile İlgili Bibliyografya*”. 394.

⁴⁵ Özcan, *Mâtürîdî 'de Bilgi Problemi*, 25.

⁴⁶ Özen, *Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Fıkıh Usulünü Yeniden İnşası*, 149.

⁴⁷ Ziriklî, *el-A'lâm Kâmûsu Terâcîmi li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arab ve'l-Müstağribîn ve'l-Müsteşrikîn*, 7/19.

1.6.8. Reddû Kitabi'l-İmame li-ba'zi'r-Ravâfız

Şia'nın imamet konusundaki görüşlerine reddiye olarak kaleme alınmış bir eser olmalıdır. Günümüze ulaşmamıştır.⁴⁸

1.6.9. Kitâbu'r-Redd ale'l-Karâmita

Mâtürîdî'nin gulât-ı Şia'dan olan Karmati'lerin fikirlerini çürütmek için kaleme aldığı iki eserden biridir.⁴⁹

1.6.10. Şerhu Fıkhi'l-Ekber

Takipçisi olduğu İmam-ı Âzam Ebû Hanife'nin “el-Fıkhü'l-Ekber” adlı eserinin şerhidir.

⁴⁸ Korkmaz, “İmam Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Hayatı ve Eserleri”, *Dîni Araştırmalar*, 111.

⁴⁹ Ziriklî, *el-A'lâm, Kâmûsu Terâcîmi li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arab ve'l-Müstağribîn ve'l-Müsteşrikîn*, 7/20.

İKİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2. DUA

2.1. Duanın Kavramı

Dua kelimesi Arapça “d-a-v” kökünden türemiş bir isim-mastar olup sözlükte; nidâ çağırmak, seslenmek⁵⁰ istemek, yardım talep etmek,⁵¹ versiyonlarıyla dua etmek, davet etmek, birini ziyarete çağırmak, beddua etmek, hayır dua etmek, bir şeyin gelmesini istemek, teşvik etmek,⁵² yalvarmak, ileri sürmek, celbetmek, teklif etmek, sevk etmek, hatırlatmak, namaz kılmak, bir şey için Allah’a yalvarmak, bir şeye karşı Allah’tan yardım dilemek,⁵³ küçükten büyüğe, aşağıdan yukarıya vaki olan talep ve niyazda bulunmak gibi;⁵⁴ manalara gelmektedir. Duâ kelimesinin kök hali olan **دع** fiili, Arapçada farklı kiplerde kullanılır.⁵⁵ Birinci bab da mazi şekli **دع** muzari şekli **يدعو** masdarı ise **دعاء** , **دعوا** , ve **دعوى** dir. Bu kelime **الى** ile kullanıldığında teşvik etmek,⁵⁶ isteklendirmek,⁵⁷ anlamlarına gelmektedir.

Terim olarak dua; kulun, Allah’ın yüceliği karşısında aczini itiraf etmesi, sevgi ve tazim duyguları içinde Allah’ın lütuf ve yardımını dilemesi⁵⁸ İnsanın görünmez bir varlıkla, var olan her şeyin yaratıcısıyla, hepimizin kurtarıcısı ve koruyucusuyla, fikren ve hissen iletişime geçmek için yaptığı gayreti temsil eder.⁵⁹ Bu anlamıyla dua, bir taraftan insanın kendi ihtiyaç ve eksikliklerinin telafisini temin ederken, diğer taraftan insanı daha mükemmele ulaştıran bir diyalog vasıtası olarak karşımıza çıkar.⁶⁰

⁵⁰ Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed Ebü’l-Fazl Cemâlüddîn İbni Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab* (Beyrut: Dârus Sadir, 1994), 14/ 260.

⁵¹ Osman Cilacı, “Dua“ *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 9/529-530.

⁵² Mevlüt Sarı, *el-Mevârid-Arapça-Türkçe sözlüğü* (İstanbul: Bahar Yayınları, 1982), 495.

⁵³ Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur’an Tefsiri* (İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2009), 1/431.

⁵⁴ Cilacı, “Dua”, 9/529.

⁵⁵ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1982), 3/213.

⁵⁶ Ebü’l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcu’l Arûs* (İstanbul: Çağrı yayınları, 1992), 1/406.

⁵⁷ Bekir Topaloğlu-İlyas Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 80.

⁵⁸ Cilacı, “Dua” 9/529.

⁵⁹ Alexis Carrel, “Dua”, çev. M. Alper Yüçetürk (İstanbul: Yağmur Yayınevi, 1961), 37.

⁶⁰ Cilacı, “Dua”, 9/530.

2.2. Dua Kavramıyla Yakın Anlam İfade Eden Lafızlar

2.2.1. Salat

İstilahî olarak “salat” tekbirle başlayan ve selamla biten özel ve belli bazı fiiller ve sözlerle Allaha yapılan ibadet olan namazdır. Salat olarak isimlendirilmesinin amacı duayı kapsamamasından dolayıdır.⁶¹ Salat her duanın adı iken özel bir duanın adı olmuştur. Diğer bir ifadeyle herhangi bir duanın ismiyken, dua ile aralarındaki ilişkiden dolayı salat dönüşmüştür. Salat isminin İslam hukukundaki kullanımında sadece namaz anlaşılır.⁶²

Salat kelimesi iki yönü ile duayı kapsamaktadır. Birinci yönü isteme duasıdır. Bu da hal dili ile Allah Teâlâ’dan ihtiyaçlarını isteme, faydanın celbi, zararın defî veya giderilmesi gibi dua edene faydalı olan hususların talep edilmesidir. Salatın ifadesi “وَصَلِّ عَلَيْهِمْ إِنْ صَلَاتُكَ سَكَنَ لَهُمْ”⁶³ ayetinde olduğu gibi dua anlamında kullanılmıştır. Ayet “onlara dua et”⁶⁴ anlamına gelmektedir. Salatın ikinci yönü ibadet manasındadır. Bu da salih amellerle sevap talep etmedir. Kıyam, rükû ve secde gibi ameller bu türdendir. Her kim bu hareketleri yaparsa mutlak surette Rabbine dua etmiş olur ve hal dili ile ondan kendisini bağışlamasını istemiştir. Böylece ortaya çıkmıştır ki salatın tamamı tüm bunları kapsadığı için isteme ve ibadet duasıdır.⁶⁵ Allah Teâlâ sözcük anlamı ile değil hareket ile namazı emretmiştir. Bu duruma örnek olarak ⁶⁶ وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَارْكَعُوا مَعَ الرَّائِعِينَ ayeti verilmektedir.

2.2.2. Zikir

Zikir kelimesi “ذَكَرَ” z-k-r kökünden türemiştir. Unutulmayan kişi anlamına gelmektedir. Zekertü’s-şey’e ذَكَرْتُ الشَّيْءَ şeklinde kullanımı vardır ki unutmadığın şey

⁶¹ İbn-i Kudâme, Ebû Muhammed Müvaffakuddin Abdullah b. Ahmed b. Muhammed, *el-Muğni*, thk. Abdullah b. Abdulmühsin et-Turkî - Abdülfettah Muhammed el-Hulv (Riyad: Âlemü’l-Kütüb, 1997), 3/5.

⁶² Takiyuddin Ebu’l-Abbas Ahmed b. Abdulhalim b. Abdusselam İbn-i Teymiyye, *Şerhu’l-Umde*, thk. Halid b. Ali b. Muhammed el-Muşeykih (Riyad: Dâru’l-Asime, 1997), 2/30.

⁶³ et-Tevbe 9/103.

⁶⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas b. Osman eş-Şafi, *Tefsiru’l-İmami’s-şafi*, thk. Ahmed b. Mustafa el-Ferran (Riyad: Dâru’t-Tedmuriyye, Doktora Tezi, 2006), 2/951.

⁶⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Saîd el-Makdisî et-Temîmî, *Fethu’l-Mecid şerhu Kitabu’t-Tevhid*, thk. Muhammed Hamid el-Faki (Kahire: Dâru’l-Fikr, 1957), 180.

⁶⁶ el-Bakara 2/43.

manasına gelir. Kelimenin diğer bir anlamı ise büyüklük ve şereftir.⁶⁷ Bu kelime Kur'an'da dua anlamında da kullanılmıştır. Allah'ı Teâlâ bir ayette **فَاذْكُرْنِي اذْكُرْكُمْ** buyurmaktadır.⁶⁸ Bu ayet “*dua ile beni anınız ki bende size cevap vererek sizi yad edeyim ve hatırlayayım anlamına gelmektedir.*”⁶⁹ Görüldüğü üzere Kur'an'da ibadet kelimesinin dua anlamında kullanıldığı yerler mevcuttur. Bu Allah'ın razı olduğu bütün söz ve davranışları kapsayan bir kelimedir. Nida kelimesi de terim anlamında dua manasında kullanılmıştır. Bunun anlamı ise muhatabın kendine doğru gelen talebidir. Duanın ıstılahi anlamında kullanılan istianenin ise duaya delalet ettiği ve tefsir kitaplarında geçtiği üzere yardım talep etme anlamına geldiği görülmektedir.

2.2.3. Yardım İstemek /el-İstiğase

İstiğasenin terim anlamı yardım talebinde bulunmaktır. Nusret ve zafer talebinde bulunmak anlamındaki istinsar⁷⁰ şiddet ve sıkıntının giderilmesi manasına da gelmektedir. Bir şiddetten kurtaran veya bir musibeti def edene yapılan bir nida olduğu anlamına geldiği de söylenmektedir.⁷¹ Öyleyse istiğase nida ile birlikte yapılan bir talep ve istektir. Bu da duanın türlerinden biridir. Fakat bu dua şiddet ve sıkıntının giderilmesi için yapılan özel bir duadır. Çünkü dua muhtelif durumlarda gerçekleşmektedir Ya kula gelen bir sıkıntı karşılığında veya şiddet ve sıkıntıdan uzak geniş ve rahat bir ortamda yapılan bir istek şeklinde yapılmaktadır. Bu durumda dua şiddet ve sıkıntıyı gidermesi bakımından daha geniş kapsamlıdır. Böylece dua ile istiğase arasındaki fark genel ve özel anlamlarda ortaya çıkmaktadır. Her istiğase duadır. Ancak her dua istiğase değildir. Buna örnek olarak **وَيَوْمَ يَقُولُ نَادُوا شُرَكَائِيَ الَّذِينَ** **فَدَعَوْهُمْ فَلَمْ يَسْتَجِيبُوا لَهُمْ وَجَعَلْنَا بَيْنَهُمْ مَوْبِقًا** **زَعَمْتُمْ** ⁷² ayeti verilebilir. Bu ayet bir anlamda onlardan yardım talebinde bulundular ve kendilerine yardım etmeleri için onlara seslendiler manasına gelmektedir. Ancak onlar, yardım etmedikleri gibi, cevap da

⁶⁷ İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî. *Mu'cemü Meḳâyisi'l-Luḡa* nşr. Abdüsselâm M.Hârûn (Kahire: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1991), 2/ 239.

⁶⁸ el-Bakara 2/152.

⁶⁹ Alâeddin Ali b. Yahyâ es-Semerkindî, *Bahrü'l-ulûm* (İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, 1998), 106-109.

⁷⁰ ez-Zebidi, *Tacu'l Arus*, 19/409: en-Neccar, *Mucem'ul Vasiṭ*, 1/286, 314.

⁷¹ Ahmed Hasan ez-Zeyyât, “*el-Mu'cemü'l-vasiṭ beyne'l-muḥâfaẓa ve't-tecdîd*”, *Fi'l- Mu'cemiyeti'l-Arabîyyeti'l-mu'âşıra* (Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1987), 2/556.

⁷² el-Kehf 18/52.

vermediler.⁷³ Aynı şekilde *وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ*⁷⁴ ayetinde de durum aynıdır. Ayette geçen *وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ* ifadesi *onlardan yardım talebinde bulunun* manasını taşır. Bu bir kişinin karşısındaki birine tek başına düşmanlarla karşılaşsan Müslümanları çağır demesi gibidir. Bu ifade Müslümanlardan yardım talebinde bulunma anlamını taşır. Burada dua, istiğase anlamında kullanılmıştır. Bazen duanın ibadet anlamında da kullanıldığı görülür.⁷⁵

2.2.4. Yüceltmek

Dua ederken ister Allah’a bir ihtiyacımızı belirtme anında O’nu yüceltelim, isterse herhangi bir talebimiz olmadan içinde bulunduğumuz durumlara şükür için O’na hamd-u sena edelim, her ikisi de Allah’ın razı olacağı davranıştır. Bu bakımdan dua kelimesi bazı yerlerde “Sena” anlamında kullanılmıştır. *قُلْ ادْعُوا اللَّهَ أَوْ ادْعُوا الرَّحْمَنَ أَيًّا مَا تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى* “De ki ister Allah diye çağırın, ister Rahman diye çağırın, hangisiyle çağırırsanız çağırın, nihayet en güzel isimler O’nundur...”⁷⁶

Bu isimlerden hangisi ile dua edersen güzele delalet eder. Her ikisi de Esmâ-ü Hüsna’dandır. Celaleyn tefsirinde “Allah ki ondan başka ilah yok, O rahmandır, rahimdir, her şeyin sahibidir” en güzel isimlerdendir.⁷⁷

2.2.5. İman etmek

“De ki, Duanız olmasaydı Rabbim size değer verirmiydi?”⁷⁸ İbn Abbas’dan rivayetle Ali b. Ebu Talha, “De ki; Duanız olmasaydı, Rabbim size değer verirmiydi” ayetinde şöyle buyrulduğunu söyler: “Şayet imanınız olmasaydı Rabbim size değer verirmiydi?” onlara ihtiyacının olmadığını haber vermiştir. Şayet onlara ihtiyacı olsaydı müminlere imanı sevdirdiği gibi sevdirdi.⁷⁹ Taberî de bu ayeti iman anlamında almış “imanınız olmasa rabbiniz size niye değer versin”⁸⁰ şeklinde çevirmiştir.

⁷³ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir b. Yezid b. Kesir b. Galib et-Taberi el -Amili, *Cami’u’l- Beyan an Te’vili Ayi’l-Kur’an*, thk. Abdullah bin Abdulmuhsin et-Turki (Kahire: Dârü’l Hicr, 2001), 15/295.

⁷⁴ el-Bakara 2/23.

⁷⁵ el-Ezheri, *Tehzibu’l-Lüga*, 3/76.

⁷⁶ el-İsrâ 17/110.

⁷⁷ Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Ensârî el-Mahallî-Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Tefsiru-l Celaleyn* (İstanbul: Salah Bilici Yayınevi, 1980), 236.

⁷⁸ el-Furkân 25/77.

⁷⁹ Ebü’l-Fidâ’ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav’ b. Kesîr, *Tefsiru-l Kur’an-i-l Azim* (Beyrut: Daru-l Marife, 1407), 3/343.

⁸⁰ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Câmi’u’l-beyân an Te’vili Ayi’l-Kur’ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî (Kahire: Dârü’l Hicr, 2001), 18/109.

2.2.6. İbadet

İbn Manzûr ibadetın tanıımıyla ilgili şunları söylemektedir; “*köle olmak ve kulluk, her ikisinin lügat manası, itaat etmek, tevazu sahibi olmak, daha açık bir ifadeyle kişinin bir kimseye, ona isyan etmeden, ondan yüz çevirmeksizin, itâatı ve boyun eğmesidir; o kadar ki, kendisine boyun eğilen kişi, boyun eğeni istediği gibi hizmetçi kılar.*”⁸¹ İbadet, itaat boyun eğme, bağlılıktır.⁸² (عبد) fiil kökünden gelen ibadet kelimesi; “kişinin yüksek ve galebe sahibi birisine karşı baş eğmesi, itaat etmesi, sonra kendi hürriyet ve bağımsızlığından feragat etmesi, onun karşısında her türlü mukavemet ve isyanı terk etmesi ve tam bir bağlılıkla ona boyun eğmesidir. İşte bu kullukla itaat etmenin ta kendisidir. Bu düşünce, kulun efendisine sadece başını eğmesi ile değil, bilakis başı ile beraber kalbini de ona meylettirdiği takdirde kulluğun manalarını ifade eder.”⁸³

Kur’an bu durumu “*Rabbimiz dedi ki: Bana dua edin size icabet edeyim. Çünkü bana ibadetten büyüklük taslayanlar, hor ve hakir olarak cehenneme gireceklerdir.*”⁸⁴ şeklinde ifade eder. Burada hem dua hem de ibadetın aynı anda zikredilmesi sebebiyle, tefsir âlimleri ya ibadetın duayla ya da duanın ibadetle tefsir edilmesi gerektiği yönünde iki şekilde görüş beyan etmişlerdir. Birincisi: Kur’an-ı Kerim’in birçok yerinde olduğu üzere duayı ibadet manasına alarak “*bana ibadet ve kulluk edin ki, size sevap ve mükâfat vereyim*” demek olur. İbn Abbas, Dahhak ve Mücahit’ten rivayet edilen bu tefsire göre “*isteme*” dil ile değil, bunun yanında “*filen talep*” şart edilmiş demektir İkincisi: “*yalvarın bana ki, karşılık vereyim*” demek, “*isteyin benden vereyim size*” demektir. İlk bakışta anlaşılan da budur. Fakat bana göre de ibadetın dua ile tefsir edilmesi gerekir.⁸⁵ Bunu böyle iki şekilli olarak ifade etmedeki incelik, ibadetın duayı, duanın ibadeti gerektirdiğini ifade içindir. Bir taraftan dua ibadetın özü mesabesinde olduğu gibi, ibadette duanın kabulünün şartlarındandır.⁸⁶

⁸¹ İbn Manzûr, *Lîsanu’l-Arab*, 3/270.

⁸² Zebidi, *Tacu’l-Arus*, 2/410, İbn Manzûr, *Lisanu’l-Arab*, 3/271.

⁸³ Ebü’l-A’lâ el-Mevdûdî, *Tefhîmu’l-Kur’ân* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1986), 1/129.

⁸⁴ el-Mü’min 40/60.

⁸⁵ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili Tefsiri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 6/534–535).

⁸⁶ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili Tefsiri*, 6/535.

2.3. İslam İnancında Duâ'nın Yeri

Konunun daha iyi anlaşılması açısından duanın İslam dinindeki yeri ve önemi üzerinde durmak yararlı olacaktır.

2.4. Nasıl Dua Edilmeli

Dua eden insan, kendisini yaratan, her şeye kadir olan ve ona sınırsız şekilde nimet âlemlerin Rabbiyle baş başa kalır. Halini O'na arz eder, sıkıntı ve dileklerini O'ndan ister. Duada asıl önemli olan samimiyettir, içtenlikle, riyasız, kalpten yapılan dualar muhakkak iştilir. Yeter ki insan inanan bir kalple samimi bir dille Rabbine sığınsın. Onun huzurunda olduğunun bilinciyle, ciddiyetle ve edeple hareket etsin. Zira Allah ciddiyetten uzak ve umursamaz bir kalp ile yapılan duaları kabul etmez.⁸⁷

Mümin dua ederken Allah karşı derin bir saygı ve sığınma tavrı ile belli bir düzen içindedir. Allah'ın huzurunda güçsüzlüğünü, acizliğini eksikliğini kabul eder. İnsan dua ederken kibir, gösteriş, kabalık ve acziyet gibi ahlaki kusurlardan temizlenmesi gerekir. Allah'ın huzurunda olanlar büyüklenmezler. Aksine O'nun büyüklüğünün bilincinde olarak sadece ona secde ederler. Allah'ı anan kimse gafletten sıyrılır. Huşu içinde Rabbine yalvarır. Bu durum aslında bir teslimiyet ve tevhidi bir eylemdir.⁸⁸

Dua ederken ümitvar olmak gerekir. Duanın kabul edileceğine inanarak duaya devam etmelidir.⁸⁹ Dua sırasında Allah'ın güzel isimlerini söylemek ve zikretmek Kur'an'a uygun bir ifadedir. Duada tevhid inancına ters düşecek şeyler isteme yoluna gidilmemelidir.⁹⁰

Dua, kadir-i mutlak ve fail-i muhtar olan Allah ile âciz kul arasında bir iletişimdir. Bu iletişimin sağlıklı bir şekilde olabilmesi ve bir anlam ifade edebilmesi için kulun kimden ne istediğinin farkında olması gerekir. Aksi halde insan, Allah'tan başkasından istemekle tevhid inancına aykırı bir davranışta bulunma durumuyla karşı karşıya kalır.

⁸⁷ Tirmizi, *Deavat*, 65.

⁸⁸ Bahattin Akbaş, *Kulluğun Özü Dua* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2023), 24.

⁸⁹ Akbaş, *Kulluğun Özü Dua*, 29.

⁹⁰ Akbaş, *Kulluğun Özü Dua*, 30.

2.4.1. Korku ile Ümit Arasında

“Allah’a korku ve ümitle dua edin.”⁹¹ Mâtürîdî, burada korku anlamına gelen “havf” kelimesine, kulluktaki kusurlarından ötürü korkmak ve ümit anlamına gelen “tama” kelimesine de, Cenab-ı Hakk'ın kusurları görmemesi ve yapılan kulluğu kabul etmesini umması anlamı verir; çünkü ona göre hiç kimsenin Rabbine gerektiği gibi kulluk yapması ve kusur işlememesi mümkün değildir.⁹² “Bize kavuşma ümidi taşımayanlar.”⁹³ Yani, bize kavuşma ümidi taşımayanlar mealindeki açıklama, kavuşmaktan ümidini kesenler anlamına gelir. Allah'ın yaratıklara vadetmiş olduğu sevaptan ümitlerini keserler ve umulan, tamah edilen şeylere rağbet etmezler, demektir. Allah’a kavuşma ümidi taşımayanlar, yani O’na kavuşmaktan korkmayanlar demektir. Her korkuda elbet bir parça ümit, her ümitte de mutlaka bir parça korku vardır. Lakin içinde ümit bulunmayan korku tamamen yeisten, ümitsizlikten ibarettir, yine içinde korku bulunmayan ümit de Allah'ın cezalandırmasından güven ve emniyette olmak demektir. Ancak iyiliklerde ve hayırlarda esas olan, içinde korku bulunan ümittir.⁹⁴ İnsanın, dua ederken duasının kabul edilmeyeceğinden tamamen ümit kesmesi İslam inancıyla bağdaşmaz.

Ayrıca inanan insan tamamen duasının kabulünden de emin olmamalıdır. Çünkü bu durum da insanın Allah'ın azabından emin olduğu anlamına gelir ki İslam itikadına aykırıdır. Hata ve kusur etmekten korkmalı, kabul edileceğini ümit etmelidir.⁹⁵ Görüleceği üzere Mâtürîdî ayete, Allah'ın azabından ve cezasından korkmak ve cennetini ümit etmek diye anlam vermektedir.

Duanın kula kazandırdığı ümit duygusunun başka bir boyutunu göstermesi açısından Hz. İbrahim ile Hz. Zekeriyânın evlat istemeleri hadisesi önem arz etmektedir. Nitekim hem iki peygamber ve hem de karıları evlat sahibi olamayacak derecede yaşlandıkları halde Allah’a dua ederek salih evlat istemişlerdir. İbrahim (as); “Ya Rabbi! Bana salih evlatlar lütfet” dedi.⁹⁶

Beşerî realitelere göre, çocuktan kesilme yaşından sonra, çocuk sahibi olma ümidi kaybolmaktadır. Fakat ümitlerin tamamen kaybolduğu böylesi alanlarda dahi,

⁹¹ el-A’râf 7/56.

⁹² Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkandî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân Tercümesi*, trc. Fadıl Aygün (İstanbul: Ensar Yayınları, 2015), 6/414.

⁹³ Yûnus 30/7.

⁹⁴ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân Tercümesi*, 7/27.

⁹⁵ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân Tercümesi*, 5/414.

⁹⁶ es-Sâffât 37/100.

duanın sebepler üstü tesirine şahit olmaktayız. Nitekim Allah Teâlâ, İbrahim (as)’a İsmail ve İshak’ı,⁹⁷ Zekeriyâ ise, Yahyâyı yaşlılıklarında lütfetmiştir.⁹⁸

Burada duanın sebepler üstü tesirine dikkat çekilerek, duanın bir yararı olmadığı kanaatini taşıyan bütün natüralist ve materyalistlerin itirazlarına bir cevap niteliğindedir. Tabiat kanunlarının Allah’ın mahlûkları olduğu, onların Allah’ın irade ve maişetini bağlamadığını, bağlayamayacağını, tabiattaki genel işleyişin yanında O istediğinde her şeyi değiştirebileceğini, mucizeler, kerametler gibi harikulade hadiseleri yaratmanın yanında, yalnız dua ve yakarışlara da cevap vererek esbap üstü pek çok şey yaratacağını ihtar etmektedir. Bu yüzden de mü’minler dua sayesinde hayatın getirdiği olumsuz şartlar karşısında hiçbir zaman ümitsizlik içerisine düşmemişlerdir. Zira insan ruhunda meydana gelen ruhi sıkıntıların, psikolojik rahatsızlıkların ve kalpteki ümitsizlik hastalığının en etkili ilacı duadır. Dua bir Müslümanın, Allah’ın bütün sıkıntıları çözmeye kadir olduğuna dair inancının göstergesidir. Bu inanç, insanı iç huzura kavuşturur, Ona güven duygusu verir. Hayatın zevkini tattırır. Acı ve üzüntüleri giderir.

Mü’min maddi alanda olduğu kadar manevi alanda da ümitsizliğe düşmemekte ve devamlı Allah’ın sonsuz rahmeti ve merhametine sığınmaktadır. Amellerinin eksik olmasından, hatalarından ve günahlarından ötürü bir yandan endişe taşırken, diğer yandan hiçbir zaman Allah’tan ümidini kesmemektedir. Yüce Allah, Kur’an-ı Kerim’de “Mü’minlerin Rab’lerine korkarak ve ümit ederek dua ettikleri”⁹⁹ zikredilmiştir. Ayette korku ve ümit bir arada kullanılmıştır. Fakat güven ve ümit duygusuyla çelişir gibi gözüken ve endişe kaynağı olan buradaki korkuyu günlük hayattaki korkular gibi düşünmemek lazımdır. Burada sözü edilen korkunun kendine özel bir yapısı vardır. Bu korkunun, bir tehlike karşısında duyulan korku olmadığı kesindir. Belki saygı hislerinin baskınlığıyla duyulan merak duygusuyla izah edilebilir.

Aynı şekilde bu korku insanın imanında var olan güven duygusuyla çelişen bir korku değildir. İmandaki güvenle mü’min, mutlak hakikati bulmuş olmanın huzuruna erer. Onun tersi olan bir korku ise, kişinin iman ettiği esaslar hakkında şüphesi olduğunda söz konusu olabilir. Yani güvenin karşısındaki bir korku yanlış yolda

⁹⁷ İbrâhîm 14/38; Hûd, 11/71.

⁹⁸ el-Enbiyâ 21/90.

⁹⁹ es-Secde 32/16; el-Enbiyâ 21/90; el-A’râf 7/56.

olma korkusudur.¹⁰⁰ Ancak ayette bahsedilen ve bizim ele aldığımız korku bu değildir. Bizim zikrettiğimiz korkuyu Gazzâlî (ö. 505/1111) kısımlara ayırarak şöyle izah eder.

Korkuların bir kısmının, isyana dalan ve günah işleyen kulun cezalandırılacağı düşüncesiyle doğmakta olduğunu ifade eden Gazzâlî, diğer bir kısmının ise Allah'ın celal ve heybet ve azameti karşısında kendi küçüklüğünü ve aczini düşünen mü'minin, saygıyla karışık duyduğu korku olduğunu bildirir ve bu ikinci korkunun birinci korkudan üstün bir korku olduğunu belirtir. Gazzâlî korkunun bu çeşidi ile Allah'ı bilme, tanıma arasında irtibat kurarak; Allah'ın zatı ve sıfatını bilen herkes günah işlemese de Allah'tan korkmasını bilir,¹⁰¹ şeklinde izah eder. Buradan yola çıkarak, iman ve marifetullah Allah'ı bilme ve tanıma seviyesine göre korkunun şekil ve boyutunun farklılık ahzettğini söyleyebiliriz. Cezalandırılma kaygısı ile duyulan korku ile Allah'ın heybet ve azameti karşısında saygı ve ta'zimle duyulan korkuyu belirleyen unsur marifetullah'tır. Gerçekten marifetullah konusunda detaylıca bir bilgiye sahip olan insanlar mahafetullah yani Allah korkusu ve muhabbetullah yani Allah sevgisi hallerini daha yoğun yaşamaktadırlar. Yüce Allah Kur'an-ı Kerim'de *"Allah'tan hakkıyla korkanların ancak âlimler olduğu"* bildirilmiştir.¹⁰² Muhammed Hamdi Yazır da burada şunları söylemektedir: *"Bir kulun Allah'a dair ilmi ne kadar mükemmel ise korkusu da o oranda mükemmel olur. Onun için Rasûlullah (sav): 'Ben sizin Allah'tan en çok korkanınız ve en çok muttaki olanınızım'"*¹⁰³ demiştir. Niçin Allah'ı bilmek korkmaya sebep oluyor? Zira Allah çok güçlüdür, bağışlayıcıdır. Sadece bağışlayıcı değil, güçlü bir bağışlayıcıdır. Yalnız bağışlayıcı olsaydı, O'nu bilmek belki nazlanmaya, mağrur olmaya, hiç korkusuz ümit bağlamaya neden olabilirdi. O'nu bir kul ne kadar iyi tanır ve bilirse, o kadar saygılı, o kadar çok hürmetli olur. Bununla birlikte bilginlerin saygısı, korkusu, haşyeti ne kadar yüksek olursa, ümidinin de o nispette çok olacağı unutulmamalıdır."¹⁰⁴

Allah korkusunda; Allah'tan kaçma veya uzaklaşma davranışının tersine, ne kadar çok korkulursa bir o kadar da tekrar O'na yaklaşma ve sığınma davranışına

¹⁰⁰ Hülya Alper, *Bir Kelam Problemi Olarak İmanın Psikolojik Yapısı* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002), 120-121.

¹⁰¹ Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi'd-Din*, çev. Ali Arslan (İstanbul: Arslan Yayınlar, 1973), 4/394.

¹⁰² el-Fatır 35/28.

¹⁰³ Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, trc. Hanifi Akın, *Muhtasar Sahîhi*, (İstanbul: Beka Yayınevi, 2009), 1/156.

¹⁰⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri*, 6/386-87.

şahit olmaktayız. Bu yapısıyla da bu korku, insanların kendi aralarındaki ilişkilerden veya çevresel faktörlerden dolayı oluşan ve bu anlamda korkulan şeyden kaçma ve nefret etme davranışının sergilenmesine neden olan korkudan farklı bir yapıdadır. Çünkü Allah korkusu dışındaki korkularda, insanın kendini emniyete alabileceği başka sığınaklar mevcuttur. Yani bir taraftan kaçınca başka bir tarafta emniyet bulma şansı vardır. Ancak Allah korkusunda böyle bir seçenek yoktur. Bunu sağlayan da şüphesiz tevhid inancıdır. Cezalandırarak olanda, bağışlayarak olanda hiçbir benzere ve yardımcıya ihtiyaç duymayan bir ve tek olan Allah'tır.

Sonuç olarak bir mü'minin, *“nasıl olsa tevbe kapısı açıktır.”* diyerek serbestçe günahlara dalıp *“sonuçta bir yalvarışa geçeriz, olur biter”* şeklinde bir anlayışa sahip olması düşünülmektedir, aynı zamanda *“benim affedilmem için artık çok geç”*, *“bundan sonra ben affedilecek değilim”* gibi ümitsizlik ifade eden düşünceleri taşınması da düşünülemez. Bilakis mü'min hayatında korku ve ümit duyguları dengesini bulmalıdır. Kişinin dini hassasiyeti ne seviyede olursa olsun bu ölçüyü kaçırmamalıdır. Zira Hz. Peygamberin dahi günde yetmiş veya yüz defadan fazla istiğfar ve tevbe ettiği haber verilmiştir.¹⁰⁵

Bu durumda tövbe ve istiğfar, dini seviye bakımından piramidin en alt tabakasından, en üst seviyesini teşkil edenlere kadar, herkesin yapması gereken bir arınma, temizlenme ve yücelme ameliyesidir. Bu yüzden en üst seviyedekilerin, yaptıklarını yeterli görerek, tövbe ve istiğfarı gereksiz görmeleri düşünülmektedir, en alt seviyede bulunanların, her türlü kötülükte bulunup, nefislerinde aşırı gitseler de Allah'tan bağışlanma ümitlerini yitirmeleri düşünülemez.

Zira İslam'da genel amaç, insanlığın gazaba uğratılması değil, aksine onların saadete erdirilmesidir. Allah'ın isim ve sıfatları da incelendiğinde *“korku ve gaza”* ifade edenlerin *“sevgi ve merhamet”* ifade edenler yanında çok küçük bir sayıda olması da genel amacın bu yönde olduğunu göstermektedir. Allah, Kur'an-ı Kerim'in birçok yerinde kendine karşı suç işleyenleri çetin bir azapla tehdit ederken, hemen ardından gelen ayetlerde, *“Ancak durumunu düzelterip iyi işlerde bulunan ve yaptıklarına pişman olup tövbe edenler müstesna”* gibi ifadelerle, azaptan ve kötü akıbetten onları istisna etmiştir. Üstelik Allah, rahmet ve bağışından ümit kesilmemesini isterken, bütün günahları da bağışlayacağını bildirmiştir.

¹⁰⁵ Buhari, *es-Sahih*, çev. M. Sofuoğlu, “Daavat”, 13/6245.

*Deki; “Ey nefislerinde aşırılığa giden kullarım. Allah’ın rahmetinden ümit kesmeyin. Doğrusu Allah günahların hepsini bağışlar. Çünkü o bağışlayıcı ve merhametlidir”*¹⁰⁶

İşte bu duygular içinde mü’minin manevi hayatında korku ve ümit hali dengeli ve ölçülü bir durumda olmalıdır. Çünkü korkunun ağır basması kulu ümitsizliğe sevk ederken ümidin ağır manası da dünya hayatında gevşekliğe sevk eder. Bu hal uçan kuşun kanatlarına benzetilmiştir. Kanatlar düz olduğunda kuş da düz olur ve rahat uçar.¹⁰⁷ Mü’minler de korku ve ümit duygularını dengeleyerek, dünya-ahiret dengesini sağlamalı ve korkarak ve ümit ederek Allah’a yalvarmalıdırlar.

Geleceğinden emin olmak da Allah’ın rahmetinden ümidini kesmek de mümine yakışmaz. Rabbiyle ilişkide müminin vasfı, korku ve ümit arasında bulunmaktadır. “*Belli bir düzene konulduktan sonra yeryüzünde bozgunculuk çıkarmayın*” ve “*Korku ve ümit içerisinde dua edin*” ayetleriyle müminlere, bulundukları ortamda, kibirden, gururdan, bozgunculuktan tamamen uzak; ibadetlerinde, iş ve davranışlarında aşırılığı olmayan mütevazı insanlar olmaları; bilhassa belli bir düzene girdikten sonra, yeryüzünün fiziki yapısında ve sosyal hayatta tahribat yapmamaları emredilmektedir.¹⁰⁸

Bu itibarla mü’min dua ettiği zaman, Allah’ın duasını kabul edeceğini ve isteğini yerine getireceğini düşünmeli ve inanmalıdır. İlahi azaptan korku içinde bulunmakla birlikte yaptığı duayı Allah’ın kabul edeceği inancı ve düşüncesini taşımalıdır.

2.4.2. Allah’ın Varlığını Hissederek Duayı Yalnız Ona Yapmak

Dua yalnız Allah’a yapılmalı, araya başka araçlar sokulmamalıdır. Her namazda Fatiha sûresinde; “*Sadece sana ibadet eder, sadece senden yardım dileriz*”¹⁰⁹ mealindeki ayet iki şekilde anlaşılabilir. Birincisi tevhid dir. İbn Abbas’ın (r.a.), “*Kur’ân’da yer alan bütün ibadet kavramları tevhid manasına gelir*” dediği rivayet edilmiştir.¹¹⁰ Diğer mana ise buradaki ibadetin Allah’a kulluk edilmesine vesile olan her türlü tâatten ibaret olmasıdır. Sözü edilen iki mana son tahlilde aynı noktada toplanır. Çünkü kulun bütün ibadetlerinde Allah’ı tek ma’bud olarak

¹⁰⁶ ez-Zümer 39/53.

¹⁰⁷ Alper, *Bir Kelam Problemi Olarak İmanın Psikolojik Yapısı*, 60.

¹⁰⁸ M. Zeki Duman, *Beyânü’l-Hak* (Ankara: Fecr Yayınevi, 2008), 1/325-328.

¹⁰⁹ el-Fatiha 1/4.

¹¹⁰ Taberî, *Câmi’u’l-beyân an te’vîli ayi’l Kur’ân*, 1/160.

tanınması ve hiçbir kimseyi O'na ortak koşmayıp kulluk görevini Allah'a has ve münhasır kılması gerekmektedir. Böylece kul hem ibadette hem de diğer bütün dini davranışlarında tevhid ilkesini uygulamış olur.

Bu bağlamda müminin ümidini, korkusunu ve yerine getirilmesini istediği bütün ihtiyaçlarını yaratıklardan uzaklaştırıp Allah'a arz etmesi gerekir. Bunun bir delili de şudur: *“Ey insanlar! Allah'a muhtaç olan sizsiniz. Allah ise kimseye muhtaç değildir ve övülmeye layık olan yegane varlık O'dur”*¹¹¹ Bu açıdan bakıldığında mümin Allah'tan başkasına gerçek manada ümit bağlamaz ve ihtiyaçlarını ona arz etmez. Yine mümin herhangi bir yaratıktan, sadece Allah'ın takdir ettiği belalardan birinin kendisine gelmesine O'nun tarafından sebep kılınması açısından korkar; evet bu durumda ondan endişe eder. Ya da mümin Allah'ın kendisine lütfedeceği bir nimetine kulunu vesile kılmasını umar, bundan dolayı beklenti içinde bulunur; ama kul bu davranışıyla hak yoldan sapmış olmaz

Kur'an, Allah'ın bize şah damarımızdan daha yakın olduğunu ifade eder. *“Andolsun insanı biz yarattık Nefsinin ona verdiği vesveseyi de biz biliriz. Çünkü biz ona şah damarından daha yakınız.”*¹¹² Allah kulunun ihtiyacında, duasında ona yeterli olacağını buyurmuştur. *“Allah, kuluna yeterli değil mi?”*¹¹³ Konuyla ilgili ayetlerin bazıları şöyledir. *“Öyle ise sakın Allah ile beraber başka bir ilaha yalvarma, sonra azaba uğrayanlardan olursun.”*¹¹⁴ *“Allah'ı bırakıp da kendine ne zarar ne menfaat veremeyecek, şeylere yalvarır. İşte derin sapıklık budur.”*¹¹⁵

Mâtürîdî, bu ayetin münafıklar hakkında olduğunu ifade eder. Onlar Putlara tapmıyorlardı. Yalnız Allah'a her yönden bütün benlikleriyle kulluk etmediklerini belirtir. Yüce Allah'a koşullu olarak kulluk etmek, Ona kulluk etmek demek değildir. O kişi ancak şeytana kulluk etmiş olur. Bunun böyle olduğunu “sapkınlığın en uç noktası da işte budur”, mealindeki cümle ifade etmektedir. Çünkü o, kulluk etmezse kendisine zarar, etse inanmadığı için kendisine fayda vermeyecek bir kulluk yapmış olur. İşte sapkınlığın en uç noktası da budur.¹¹⁶ Kur'an, bu durumu *Zararı faydasından daha yakın olana yalvarır. (O) ne kötü bir yardımcı ve ne kötü bir*

¹¹¹ el-Fâtır 35/15.

¹¹² el-Kâf 50/16.

¹¹³ ez-Zümer 39/36.

¹¹⁴ eş-Şuarâ 26/213.

¹¹⁵ el-Hac 22/12.

¹¹⁶ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi*, 9/458.

arkadaştır!”¹¹⁷ “Allah’ı bırakıp ta sana fayda veya zarar vermeyecek şeylere tapma. Eğer bunu yaparsan, o takdirde sen mutlaka zalimlerden olursun.”¹¹⁸ şeklinde ifade eder.

Bu ayetleri şu iki şekilde anlamak mümkündür. Birincisi, itikat olarak Allah'a inanmamak ve O'na ortak koşmak anlamına gelir, yani onların çoğu Allah'ın ilah olduğuna iman etmezler, ancak putları tanrı diyerek Allah'a ortak koşarlar, onların ilah olduğunu söylerler. Nitekim Kur'an, bu durumu *“De ki: Eğer söyledikleri gibi Allah'tan başka ilahlar olsaydı onlar da arşın sahibine yakınlaşmak için yol ararlardı”* şeklinde ifade eder. İkincisi, fiil olarak ortak koşmak anlamına gelir, yani onların çoğu Allah'a iman etmezler, ancak onlar putlara ve başka şeylere taparlar. Yahut onların çoğu dilleriyle Allah'a iman etmezler, ancak kalpleriyle ortak koşarlar, demektir. Veyahut onların çoğu Allah'a, nimetlerin her türlü noksanlıktan münezzeh ve yüce olan Allah'tan geldiğine inanmazlar, ancak şükürde O'na ortak koşarlar.¹¹⁹

Sonuç olarak tasvir edilen bu davranışlar çerçevesinde günahın bütün çeşitlerinden Allah'a sığınma ve bütün iyilik türlerine ulaşmayı O'ndan isteme durumu ortaya çıkar.¹²⁰ *“Allah’ı bırakıp ta kıyamet gününe kadar kendine cevap vermeyecek şeylere dua edenlerden daha sapık kimdir: Oysa onlar (putlar) onların ettikleri duadan habersizdir.”¹²¹ 0, Hayy'dır. O'ndan başka ilah yoktur. Dilli O'na has kılarak O'na dua edin”¹²²*

Kur'an'da duanın sadece Allah'a yapılmasını emredip, başkalarına dua etmeyi yasaklayan, yukarıda örneklerini aldığımız ayetlerin dışında, pek çok ayet mevcuttur.¹²³ Bu ayetlerde hem sadece Allah'a dua edilmesi gerektiğini, hem de Allah'tan başkasına yapılacak duaların günah olduğunu ve boşa gideceğini ifade etmektedir.

2.4.3. Bir İrade Beyanı Olarak Dua

Dua, isteme ve talepte bulunma anlamını ifade etmekle beraber bir irade beyanı olduğu da söylenebilir. İnsan, isteklerinin talibi oluşunu ifade ederken,¹²⁴ aslında bir

¹¹⁷ el-Hac 22/13.

¹¹⁸ Yusuf 10/106.

¹¹⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an Tercümesi*, 7/401.

¹²⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an Tercümesi*, 12/37.

¹²¹ el-Ahkâf 46/5.

¹²² el-Mü'min 40/65.

¹²³ el-En'am 6/71; er-Ra'd 13/16; el-Kasas 28/88; ez-Zümer 39/ 38.

¹²⁴ Ali Şerîatî, *Dua*, çev. Derya Örs (Ankara: Fecr Yayınları, 2013), 71.

irade beyanında bulunmuş olur.¹²⁵ Bir isteme şekli olarak düşünüldüğünde dua, istekte bulunana dair birçok bilgiyi bünyesinde barındırır. Bu anlamda dua, insanın Allah ile olan ilişkisinde kendini ortaya koyuş tarzıdır. Kur'an'ın peygamberlerin hayatlarından kesitler eşliğinde zikrettiği dualarda da¹²⁶ isimleri zikredilmeyen ancak dualarıyla bakış açıları hakkında zihinlerde oldukça açık bir fikir oluşturulan şahısların ifadelerinde de¹²⁷ insan-Allah ilişkisinin ahlâkî boyutu ön plandadır. Bu açıdan ele alındığında, ahiret hayatında, ulaşmayı arzu ettikleri cennette Rablerine seslenen müminler üzerinden aktarılan, onları cennete götüren zihniyetlerinin ve Allah ile aralarındaki ilişkinin ifadesidir. İnsana verdiği sözü yerine getiren, vaat ettiği gibi onları cennetle nimetlendiren bir Allah'ı muhataplarına tanıtan bu ayetler, aynı zamanda kendilerine bildirildikleri haliyle iman ettikleri Allah'a dair gerçekliğe ulaşan mü'minlerin şahitliklerini anlatır.¹²⁸

İnsan, hür iradesiyle kendisine verilen seçim hakkını kullanan ve özgülüğünün bir tamamlayıcısı olan eylemleri ile kendini ortaya koyan üretken bir varlıktır. Bu açıdan bakıldığında mü'minin duası, *“tümüyle edilgen olan bir tutumdan hiçbir üretken güç çıkmayacağı”* düşünüldüğünde, tam bir üretken duruştur.¹²⁹

Dua, insanın doğru davranışta bulunmak üzere gücü nispetinde-gerekli olan araçları edinmesiyle iradesini ortaya koyuşunun ifadesi ve bu anlamda Rabbinin destek ve yardımına olan ihtiyacının ikrarı; aynı zamanda gücünü aşan noktalarda tamamlanması için Rabbine yönelişidir.¹³⁰ Bu noktada duanın yönü insandan Allah'a doğru gibi görünse de bir bilinç ve bunu ifade eden irade beyanı olarak düşünüldüğünde, dua adı altında çağırılan insanın bizzat kendisidir. Dua edenin mesajı bizzat kendisine ulaşmaktadır ki, burada düşünsel bir eğitim gerçekleşmektedir.¹³¹

¹²⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri*, 4/535.

¹²⁶ İbrahim 14/35, 40; el-Mu'minin 23/39; el-Bakara 2/128.

¹²⁷ Al-i İmran 191/194; el-Furkân 25/74.

¹²⁸ Yûnus 10/9-10; el-Fâtır 35/34-35; ez-Zümer 39/74.

¹²⁹ Fatma Bayraktar Karahan, “Bir Kelam Problemi Olarak Dua ve Kader ilişkisi”, *İslami İlimler Dergisi* 4/1-2 (Haziran 2009), 154.

¹³⁰ Muhammed Abduh b. Hasen Hayrillâh et-Türkmânî el-Mısırî, *Tefsîru'l Menar* çev. İbrahim Tüfekçi-Rahmi Yaran (İstanbul: Ekin Yayınları, 2012), 3/126.

¹³¹ Şeriatî, “Dua”, 124.

2.4.4. Allah'ın Sıfatlarını Anarak Dua

Kur'an, *"Göklerde ve yerde en yüce sıfat O'nundur."*¹³² ifadesiyle Allah'ın en yüce sıfatlara sahip olduğunu belirtir. Kur'an'ın bu ifadesi farklı şekillerde yorumlanabilir, bunlardan biri şudur: Kendisinden daha aşağıda olanlara göre yücelik sıfatıyla nitelenmiş her varlık hakikatte bu vasıfla nitelenmiş demektir. Yani kendisinden aşağıda olanlara göre kendisine hamededilen her varlık, hakikatte de söz konusu övgü O'nundur ve O'na döner.¹³³ Nitekim bu durum Kur'an'da *"Göklerde ve yerde her türlü övgü O'na mahsustur. Gündüzün sonunda ve öğle vaktine eriştiğinizde de O'nu tesbih edin"*¹³⁴ şeklinde ifade edilir.

Allah'ı yardıma çağırmak anlamı ifade eden duanın, imkân ve mahiyeti bakımından Allah'ın sıfatlarından bağımsız düşünülmesi mümkün değildir. Yine Allah-insan ilişkisinde hangi sıfatların hareket noktası kabul edildiği meselesi, bu ilişkiyi önemli ölçüde şekillendirmektedir.

Sıfatlar konusunda insan, doğru bir itikada sahip olmalı, teşbih ve teccime varan aşırılıklara kendini kaptırmamalıdır. Zira bu isim ve sıfatların ulûhiyet ölçüsünde açıklanabilmesi insanın idrak seviyesini aşmaktadır. Ama buna rağmen insan, ilk zamanlardan beri Allah'ı tanıyıp anlamak için gayret göstermiş, merakını gidermek için ulûhiyet meselesini anlayıp aklını kullanmaktan geri durmamıştır.

Allah tasavvuru, dinler arasında ayırt edici bir özelliktir. Aynı boyutta olmasa da farklı İslam mezhepleri arasında da bu konu farklılık yaratmaktadır.¹³⁵ Nasıl bir İlahı inanıldığının açıklaması olan Allah'ın sıfatları meselesi ise, bu anlayışları biçimlendirmektedir. Sıfat, varlıkların birbirinden ayrılmasını sağlayan, zata ait manalar olarak kabul edilmektedir. Allah'a iman da, sadece Allah'ın zatına inanmak olmayıp, aynı zamanda Allah'ın zatı hakkında vacip olan kemal sıfatlarına inanmayı da içermektedir.¹³⁶

Özetle Allah'ın varlığına, ezeli ve ebedi olduğuna, mahlûkata kesinlikle benzemediğine, hay, âlim, mürîd, kadir: varlığı vacip yegâne varlık olduğuna, bütün

¹³² er-Rûm 30/27.

¹³³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an Tercümesi*, 11/212.

¹³⁴ er-Rûm 30/18.

¹³⁵ Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal* (Kahire: Matbaatü'l Edebiyye, 1317), 1/20-21

¹³⁶ Abdullatîf el-Harpûtî, *Tenkîhu'l-Kelâm fî Akâid-i Ehli'l-İslâm Kelâmi Perspektiften İslam İnanc Esasları*, çev. İbrahim Özdemir-Fikret Karaman (Elazığ: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 178-204

kemal sıfatlarını haiz bulunduğuna, kâinatı yalnızca O'nun yarattığına iman ederiz.¹³⁷ Bu kabulde bir sorun yoktur. Ancak kelam ilmi açısından mesele bundan sonra başlamaktadır.

Sıfatlar konusundaki tartışmalardan ilki bunların tasnifi meselesinde, ikincisi ise sıfatların Allah'ın zatını nasıl şekillendirileceği meselesindedir. Ehl-i Sünnet âlimleri, aralarında bazı farklılıklar olmakla beraber sıfatlar konusunda genel hatlarıyla şu taksimi kabul ederler. Bu taksime göre, sıfatlar, tenzîhî, subûtî ve fiilî olmak üzere üç çeşittir.¹³⁸

Tenzîhî sıfatlar, Allah'ın aşkınlığını,¹³⁹ subûtî sıfatlar, O'nun yetkinliğini; fiilî sıfatlar ise O'nun âlem ile ilişkisini ortaya koymaktadır.¹⁴⁰ Bu taksimler aynı zamanda sıfatların hadis yahut kadim olduğu anlamını da içermektedir. Öyle ki bir mezhebin zat gördüğü sıfatı bir başkasının subûtî görmesi durumunda farklı sonuçlara ulaşılmaktadır. Ancak Mu'tezilî âlimler için durum daha açıktır. Zira onlar, sıfatları Allah'ın zatının aynı olarak görmektedirler. Sıfatlarla ilgili en temel tartışma ise, onların Allah'a ne şekilde yakıştırılabileceği noktasındadır. Bu anlamda ilk tartışmalar Mu'tezile ile başlamıştır.¹⁴¹ Ehl-i Sünnet ise, sıfatları ne Kerramiye'nin kabul ettiği gibi ne zatının gayrı, ne de Mu'tezile'nin benimsediği gibi zatının aynı kabul etmektedir.¹⁴² Onlara göre, sıfatlar Allah'ın zatı ile kaim olup, kadim birer manadan ibarettirler. Bu sebeple onlar, Allah'ın zatının ne aynısı ne de gayrısıdır.¹⁴³

Bu hususta dua eden mümine düşen görev Allah'ın yüce zatı hakkında vacib olan kemal sıfatlarını, imkânsız olan noksan sıfatları ve mümkün olan sıfatları bilip öylece inanmaktır. Kuran'da *"En güzel isimler Allah'ındır. O güzel isimlerle O'na dua edin."*¹⁴⁴ Mâtürîdî, Onların, isimlerin sayısının sabit kılınması, bunların işaret etmiş olduğu zatların sayısının da sabit kılınmasını gerekli olduğunu zannetmiş

¹³⁷ Muhammed Abduh b. Hasen Hayrillâh et-Türkmânî el-Mısırî, *Tevhid Risalesi*, çev. Sabri Hizmetli (Ankara: Fecr Yayınları, 1986), 106.

¹³⁸ Ebû Muhammed Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr es-Sâbûnî el-Buhârî, *Mâtürîdîyye Akaidi*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: Diyanet İşleri Bakanlığı, 2000), 74.

¹³⁹ Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ el-Fârâbî et-Türkî, *el-Medînetü'l-fâzıla*, çev. Nafiz Danışman (Ankara: Maarif Vekâleti Yayınları, 1956), 46- 49.

¹⁴⁰ Râgıb el-İsfahânî Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garibü'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l Marife, 1997), 2/488.

¹⁴¹ Kemal Işık, *Mâtürîdî'nin Kelâm Sisteminde İman-Ahlak-Peygamber Anlayışı* (Ankara: Fütüvvet Yayınlar, 1980), 81.

¹⁴² Sâbûnî, *Mâtürîdî Akaidi*, 76.

¹⁴³ Mâtürîdî, *Kitabu't Tevhid*, 44.

¹⁴⁴ el-A'râf 7/180.

olmaları mümkündür. Dolayısıyla Kur'an, isimlerin sayısını sabit kılmanın, zatların sayısını da sabit kılmak demek olmadığını bildirmiştir. Zira bir şey farklı isimlerle adlandırılabilir. Ayrıca bu durum, söz konusu şeyin sayısını sabit kılmayı ve onun bölünmesini gerektirmez. Meselâ hareket, araz, şey ve yaratılmış olarak isimlendirilir. Oysa bu durum, hareketin sayısını ispat etmeyi ve bölünmesini gerektirmez. Bütün nesneler için durum böyledir. Buna göre Allah, isimlerin sayısını ispat etmek için zatın birkaç tane olduğunu ispat etmek anlamına gelmediğini haber vermiştir. İkinci muhtemel yorum şudur: Bu, onların söylemiş olduğu bir sözün karşılığı anlamına gelebilir. Söyledikleri bu söz de onların, Allah'ı güzel olmayan isim ve sıfatlarla nitelemeleri, O'na nispet edilmesi uygun olmayan nitelemeleri O'na nispet etmeleridir.

En güzel isimler Allah'ındır ilahi beyanı şu yoruma da açıktır: Yani en güzel isimler O'na aittir, sizin taptığınız putlara ait değildir ki onlar bu putları ilah ve rab olarak isimlendiriyorlardı. Buna göre Yüce Allah şöyle buyurmuştur: Putlara dua ettiğiniz bu isimler Allah'ındır, bunlarla Allah'a dua edin, putlara dua etmeyin.¹⁴⁵

Netice itibarıyla, onlar Allah'ın bütün alanlarda kendilerini gözetici bir varlık olduğunun bilinciyle hareket ederek Allah'ın kendilerine çok yakın olduğunun farkına varırlar. Bu sebeple yapılan dualarda kullanılan bu sıfatlar insan ile yaratıcı arasında daha sıcak ve yakın bir diyalogun oluşmasını sağlar. Zira îtikadî anlamda yaratıcı ile kurulan iletişim, sıfatların kelimeler ve seslerle ifade edilmesi ile bu seslerin kulaklarda yankılanması söz konusu iletişimi psikolojik olarak geliştiren ve güçlendiren amillerdir.¹⁴⁶ Bu nedenle dua eden kişi, sıfatlar ile *'Allah'a daha yakın olma'* hissine sahip olur.

¹⁴⁵ Mâtürîdî *Te'vilâtü'l-Kur'an Tercümesi*, 6/137-136.

¹⁴⁶ Bekir Topaloğlu, Esmâ-i Hüsnâ, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/410.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. EBÛ MANSÛR EL-MÂTÜRÎDÎ'YE GÖRE DUA

Allah'tan yardım istemek anlamına gelen dua, mahiyet olarak inanç ve ibadet yönleri olan bir kavramdır. Dua eden kimse aslında insanüstü bir güce inandığını, O'na karşı aciz olduğunu ve teslim olduğunu ifade eder. İnsanüstü güce karşı acizliğini itiraf etmek ve O'nun her şeye gücü yettiğini ifade etmek inanç, O'na karşı teslimiyet ise ibadet etmek anlamına gelir.¹⁴⁷

Kur'an, en güzel isimlerin Allah'ın olduğunu ve inanan kimsenin bu isimlerle O'nu çağırması gerektiğini ifade eder. Allah'ın isimleri veya sıfatları dışındaki kavramlarla dua etmek inanan kimseyi İslam itikadına ters düşen bir inanca götürebilir. Bu nedenle dua inanç konusu önemli bir mesele olduğu söylenebilir. İnançla böylesine yakın bir ilişkisi olan duanın Mâtürîdî'nin görüşleri bağlamında ele alınması konunun doğru anlaşılmasına önemli katkı sunar.

3.1. Dua ve İnsan Fıtratı

İnsanın, zor durumlarda kaldığı zaman fıtratına yönelerek Allah Teâlâ'nın varlığını bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde hatırlayıp ondan yardım istemesi, duanın fıtrî olduğunu gösterir. Yani duayla fıtratta var olan Allah Teâlâ'nın varlığını bilme kabiliyeti ortaya çıkar. Dua, insan fıtratında var olan Allah inancının bilinmesinin açık bir şekilde dışavurumudur.¹⁴⁸ İnsan için dua, kâinata hükmeden, en küçük işlerinden bile haberdar olan bir yaratıcının varlığının delilidir.

Kur'ân-ı Kerim'de, insanın, sıkıntılı zamanlarda Allah Teâlâ'yı çokça andığı, sıkıntı geçtikten sonra hiçbir şey olmamış gibi Allah Teâlâ'yı unutarak azgınlığı vurgulanmaktadır. *“Derken İsrâiloğulları'nı denizin öbür yakasına geçirdik. Firavun ve ordusu da haksız yere onlara saldırmak üzere peşlerine düşmüştü. Sonunda Firavun boğulmak üzereyken şöyle dedi: El hak inandım ki, İsrâiloğulları'nı iman ettiğinden başka tanrı yokmuş! Ben de artık kendini O'na teslim edenlerden biriyim.”*¹⁴⁹

Mâtürîdî, kulların fiillerinin yaratılmış olduğuna işaret etmektedir. Çünkü denizin öte yakasına geçen İsrâiloğulları olduğu halde Allah, onları geçirmek fiilini

¹⁴⁷ Mâtürîdî' *Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi*, 12/350-351.

¹⁴⁸ Merve Acar, *Fıtrat-İman İlişkisi* (Erzincan: Binalı Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 35.

¹⁴⁹ Yûnus 10/90.

kendi zatına nispet etmektedir. Bu gerçek, onların fiillerinin asıl yaratıcısının Allah olduğuna işaret eder.¹⁵⁰ “İnsanın başına bir sıkıntı geldi mi Rabbine yönelip O’na yalvarır; sonra Rabbi ona katından bir nimet verince, daha önce yalvardığını unutarak yolundan saptırmak için Allah’a eşler koşmaya kalkar. De ki ona: İnkârcı tutumunla biraz eğlenedur bakalım! Asıl şu ki sen ateşi boylayacaklardan birisin!”¹⁵¹ Bu ayetlerde ifade edildiği gibi insan zor durumlarda bir olan Allah Teâlâ’nın varlığına sığınır. Bu da bir tür kabullenmedir. Çünkü insan karşılaştığı sıkıntılı ve zor durumlardan onu kurtaracak ve yardım edecek yegâne varlığın Allah olduğunu bilir ve O’na dua eder. Bunu bilinçli veya bilinçsiz olarak yapar çünkü Allah Teâlâ’nın varlığını ve birliğini bilmek insanın derinliklerinde var olan kabiliyettir. İnsan bu kabiliyetinin üstünü zamanla ve çevrenin olumsuz etkisiyle örtse de bu kabiliyet zor durumlarda kendisini göstermektedir. İnsanı yoktan var eden Allah Teâlâ, insanın sıkıntılı anlarında özünde var olan kabiliyetini kullanarak ondan yardım istediğini bizleri ayetler üzerinden haberdar etmektedir. Ve insanın fitratının gereği olarak duaya yöneldiğinden bahsetmektedir. O halde dua etmeyi, fitratın ortaya çıkmasına vesile olan bir ışık olarak değerlendirebiliriz.

Dua etmek fitrî bir durumdur ve fitratta var olan Allah Teâlâ’nın varlığını bilme kabiliyetini ortaya çıkarır. İnsan için dua, kâinata hükmeden, en küçük işlerinden bile haberdar olan bir yaratıcının varlığının delilidir.¹⁵² Dua, Allah Teâlâ’nın insan ile olan ilişkisinde insan açısından duygusal yönü ağır basan bir iletişim türüdür.

Dua, Allah ve insan arasında vasıta olmaksızın gerçekleşen, özel bir yeri ve zamanı olmayan bir iletişimdir. İnsanı dua etmeye sevk eden etkenler farklılık gösterebilir. Ancak insanlar çoğunlukla sıkıntı, hastalık, felaket gibi durumlarda O’ndan yardım istemek için duaya yönelirler.¹⁵³ Ayrıca dua, Allah’ı kemal sıfatlarıyla övmek, O’nun azâmeti karşısında aciziyetini itiraf edip O’na teslim olmak ve bağlılığını göstermek anlamına gelir.

İnsan için vazgeçilmez bir ihtiyaç olan dua fitri bir duygudur. Yani dua yemek, içmek, büyüme, evlenmek kadar insan için fitri ve tabii bir ihtiyaçtır. Bu ihtiyaç

¹⁵⁰ Mâtürîdî’ *Te’vilâtü’l-Kur’an Tercümesi*, 7/119.

¹⁵¹ ez-Zümer 39/8.

¹⁵² Saliha Özen, *Fitrat Kavramının Dinî Açılımı* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 115.

¹⁵³ Ayşegül Hafizoğlu, *İnsan-Allah İlişkisinin Duygusal Boyutu* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 226.

insanı tamamlar. Böylece insan bu ihtiyacını giderdiğinde ruhunda ve fitratında değişimler meydana gelir, dua ile olgunluk kazanırken metafizik gerçekliğin bilincine varır. Kur'an-ı Kerim de bu durum şöyle anlatılır. “*Dağlar gibi dalgalar insanları kuşattığı zaman, dini tamamıyla Allah’a has kılarak O’na yalvarırlar*”¹⁵⁴ ve “*Gemiye bindikleri zaman, dini yalnız Allah’a özgü kılarak Ona yalvarırlar; ama Allah onları karaya çıkararak kurtarınca, kendilerine verdiği nimete nankörlük ederek O’na eş koşarlar.*”¹⁵⁵

Mâtürîdî, onlar denizlerde musibetler ve sıkıntılarla karşılaştıkları zaman yok olma korkusu arttığında yalnızca Allah’a dua ediyor ve dini O’na has kılıyorlardı. Çünkü Müslümanlar, her durumda O’na dua etmekte ve dini O’na has kılmaktadırlar. Bu ayetler insanın korku anında fitratına dönüşünü anlatır. Fitratı örten tüm heva ve hevesler korkuyla beraber yok olunca insanın inanan bir kişiye dönüştüğüne ve yaratılışına uygun hareket ettiğine vurgu yapar. İnsan, zor ve ihtiyaç anında dua ettiği zaman somut olarak talebinin gerçekleşmesini ister. Hasta olan biri, hastalığının iyileşmesi ümidiyle rabbine dua eder. Çünkü bilir ki, Allah kuluna çok yakındır.¹⁵⁶ Duasının bedeni üzerinde maddi olarak tesirini görmek ister.¹⁵⁷

Mâtürîdî’ye göre “*Allah kuluna çok yakındır*” ifadesi Allah Teâlâ’nın, kullarının yakarışlarına olumlu karşılık vermem açısından beni soracak olurlarsa, de ki ben kendilerine çok yakınım, şeklinde anlaşılması gerekir. Bu ifade birkaç şekilde yorumlanabilir. Birincisi, bana itaat edene lütuf, vefakârlık ve ihsanla yakınım. İkincisi, ben ilmim ve yakarışlara cevap vermemle yakınım. Buradaki yakınlık insanların fizik açıdan birbirlerine yakın oluşları gibi mekân ve zat yakınlığı değildir, çünkü ezelde Allah vardı fakat mekân yoktu, O daima aynen var olmaya devam eder.¹⁵⁸

Kur'an’daki şu ayetler de aynı konumdadır: “*Üç kişi gizli konuştuğu takdirde dördüncüsü mutlaka odur*”, “*Biz ona şah damarından daha yakınız*,” “*Biz ona sizden daha yakınız, fakat göremezsiniz.*”¹⁵⁹ Bu ve benzeri ayetlerde yer alan yakınlık (kurb) mefhumu ilim ve ihata yakınlığı anlamına yönelik olup yukarıda değindiğimiz gibi mekân ve zati yakınlık bahis konusu değildir.

¹⁵⁴ Lokmân 31/32.

¹⁵⁵ el-Ankebût 29/65.

¹⁵⁶ el-Bakara 2/186.

¹⁵⁷ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’an Tercümesi*, 11/293.

¹⁵⁸ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’an Tercümesi*, 2/392-393.

¹⁵⁹ el-Vâkıa 56/85.

Hâsılı dua edenin yakarışına, başka bir deyişle muvahhidin tevhidinde karşılık verir ve onu kabul ederim. Nitekim İbn Abbas (r.a.), “Bana dua edin ki duanızı kabul edeyim” mealindeki beyanına, “Bir olduğuma inanın ki günahlarınızı bağışlayayım” anlamını vermiştir. Bir yoruma göre de dua edenin yakarışına icabet ederim demek asıl manasıyla icabet yani kabuldür.

Dua, insan için sığınılacak güvenli bir limandır. İnsan bu limana sığınınca kendini rahatlamış hisseder ve içi huzurla dolar, kalbi sükûnete kavuşur. “*Biliniz ki, kalpler ancak Allah’ı anmakla huzur bulur.*”¹⁶⁰

Mâtürîdî, Kur’an’da ifade edildiği gibi Allah Teâlâ’yı düşünüp tefekkür eden insanların kalplerinin huzur ve sükûn bulacağını, Aslında Allah, kendi irade ve tercihi ile imanı ve hidayeti seçeceğini bildiği kişiye hidayet yolunu açmayı, yine kendi irade ve tercihi ile dalaleti ve sapkınlığı seçeceğini bildiği kişiye de dalalet yolunu açmayı dilemiş, onlardan her biri için kendi irade ve tercihinin ne olacağını bildiği sonucu dilemiştir. Allah’ı anmak onların kalplerine huzur ve mutluluk ve sevinç verir, onları başarıya ulaştırır ve doğru yola götürür. Onların kalpleri Allah’ı zikretmeleriyle huzura kavuşur, onların Allah’ı anmaları Yüce Allah’ın ihsanını, nimetlerini, azametini ve şanını anmakla olur.¹⁶¹

Görüldüğü gibi Mâtürîdî, duayı; insanın rabbiyle bütünleşmesi olarak ele almakta ve insanın duayla kendini Rabbine teslim ederek O’na tevekkülle bağlanması olarak izah ettiği anlaşılmaktadır. İnsanın duaya yönelişini fitrata yönelik bir lefleks olarak kabul etmekte ve adeta duayı halisane yapılan bir ibadet hatta ibadetin özü şeklinde izah etmektedir.

3.2. Dua İman İlişkisi

Kur’an’da dua ile ilgili ayetlere bakıldığında, hepsinin ortak noktası, insanın Rabbine karşı yönelişini ifade eden yalvarma, yakarma, tövbe, istiğfar, istiâze, istiâne, tesbih, tahmîd ve tahlil şeklinde ifade edilebilecek türden yapılan arzuhallerle dile getirilen isteklerin teşkil ettiği görülür. Bu hâl inanan ile inanılan arasında vuku bulan bir durumdur. İnanan varlıktan kasıt, insandır ki; kötü bir durum ve sıkıntılı bir halden kurtulma veya kötü bir duruma maruz kalmama adına yardıma muhtaç olan bir varlıktır. İşlediği herhangi bir günahdan dolayı hayıflanma duyup ta kalbini

¹⁶⁰ er-Ra’d 13/28.

¹⁶¹ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’an Tercümesi*, 7/457-458.

temizlemeye, arınma ve affedilmeye ihtiyaç duymaktadır. Sıkıntıdan kurtulup rahat ve nimete eriştiği zaman şükretme hissine kapılmaktadır. Kâinattaki Allah'ın ayetleri karşısında hayrete düşüp, Allah'ı ta'zim ve yüceltme erdemliliğine erişen ve kul konumunda olup, kulluğun acizliği içerisinde bulunmaktadır. İnanılan varlıktan kasıt ise, yüce Allah'tır ki; her şeyi yoktan var edendir. İnsanın hallerini gizlisi ve açığıyla bilendir. Allah, en üstün kemal, kudret ve kuvvet sahibi, herkesin dayanak noktası olup, kendine yönelenlerin nefislerinin ne fısıldadığını ilim sıfatıyla bilen kadir-i mutlak ve fail-i muhtardır.¹⁶²

Kimi insanlar, inanmamış oldukları ve din ile alay ettikleri halde ölümün pençesine veya üstesinden gelemeyecekleri bir musibet ve çaresizlik içine düşüp te çaresiz kaldıkları zamanlarda Allah'ın yardımına ihtiyaç duymuşlardır. Bu sebeple ya bizâtihi kendileri dua etmeye durmuşlar ya da çevresindeki dindar kimselerden dua talep etmişlerdir. Bu tür insanların dua anlayışını Kur'an şöyle haber vermektedir: *“Onlara bir iyilik bolluk gelince, “Bu bizim hakkımızdır, bizim yüzümüzden geldi, kendi davranışımızla bunu elde ettik” dediler. Eğer kendilerine bir fenalık gelirse Musa ve onunla beraber olanları uğursuz sayarlardı, onların yüzünden kıtlık ve belaya uğradıklarını iddia ederlerdi. Bilesiniz ki onların uğursuzluğu Allah katındandır, fakat onların çoğu bunu bilmezlerdi ve Bizi sihirlemek için ne mucize getirirsen getir, biz sana inanacak değiliz derlerdi.”*¹⁶³

Aynı dua anlayışı, inkâr edenler yanında iman etmiş ancak dünyanın rehavetine kendilerini kaptırıp, imanın gerekleri olan amelleri hayatlarına yansıtmayan ve bu şekilde Allah'ın dinine karşı kayıtsız bir hayat süren insanlarda da görülmektedir. Bu tür kişiler de amansız bir tehlike içerisine düştüklerinde hemen dini Allah'a halis kılarak O'na yalvarmaktadırlar. İşte bu biçim dua anlayışını da Kur'an-ı Kerim bizlere şöyle mesaj vermektedir: *“Size delillerinden göstermesi için Allah'ın nimeti sayesinde gerçekten gemilerin denizde akışklarını görmedin mi? Şüphesiz bunda sabredenler ve şükredenler için elbette ibretler vardır. Onları (gemidekileri) gölgeler gibi bir dalga sardığında dini sadece kendisine tahsis etmek olarak Allah'a yalvarırlar. Ama onları kurtarıp karaya çıkarınca içlerinden ancak bazıları orta yolu tutar. Ayetlerimizi pek gaddar ve pek nankörden başkası inadına inkâr etmez.”*¹⁶⁴

¹⁶² Mustafa Doğan, *Dua İman İlişkisi* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 17.

¹⁶³ en-Neml 27/40.

¹⁶⁴ Lokman 31/31-32.

Ayette ifade edilen tavrın inkârcılar hakkında nazil olduğunu belirten Mâtürîdî, musibet ve sıkıntılarla karşılaşıldığı zaman yok olma korkusuyla Allah’a dua ederek dini O’na has kılmak ve duası kabul edilip rahata kavuşunca tekrar isyana devam ederek inkârcı bir tavır sergilemek müşriklerin özelliğidir. Zira Müslümanlar, her durumda yani darlıkta da bollukta da yalnızca Allah’a dua eder ve dini O’na has kılarlar.¹⁶⁵ Mâtürîdî, Kur’an’ın “İnsana bir zarar sıkıntı dokunduğunda bize yalvarır; sonra ona katımızdan bir nimet verdiğimizde...”¹⁶⁶ İfadesinde de olduğu her insana bela, zorluk veya bir nimet geldiğinde Allah’a sığınmak ve O’na gönülden bir samimiyetle dua edip bela kaldırıldıktan sonra yine önceki hallerine dönmenin, kâfirlerin bir özelliği olarak Kur’an’ın farklı ayetlerinde tekrar edildiğini belirtir.¹⁶⁷

Mâtürîdî’ye göre bir kimsenin ihtiyaç ve sıkıntıları giderildiği zaman kendini emniyette ve başarılı görerek Allah’tan yüz çevirip kendi gücüne güvenmesi muhtemeldir. Bu olumsuz davranışın ortaya çıkmaması için Kur’an, insanın Yaraticısına her zaman dua ederek O’nu göz ardı etmemesini dile getirmiştir. Dua ve iman arasında güçlü bir ilişki vardır çünkü dua eden kişi kendi gücünün sınırlı ve zayıf, Allah’ın kudretinin ise sınırsız olduğuna inanır ve bağlamda kendi aciziyetini itiraf ederek O’na dua eder. Mü’minin hem darlıkta hem de bollukta dua etmesi onun Allah inancını içselleştirdiği anlamına gelir. Peygamberler kendilerine bir nimet verildiğinde bu bana Rabbimden bir lütuftur, diyerek Allah’a şükretmişlerdir.¹⁶⁸

Mâtürîdî, nazar ve istidlâle dayanmadan taklit ederek inandığını söyleyen bir kimsenin bela, musibet ve sıkıntı ya da bir problemle karşılaşması durumunda dinden vaz geçmesinin muhtemel olduğunu belirtir. Çünkü iman, nazar ve istidlâle dayanmadığı zaman, kişi imana zarar veren durumlara karşı onu koruyamaz ve isyan etme durumuna geçebilir. Allah dilerse mukallidin imanını koruyabileceğini ancak imanları nazar ve istidlâl sonucu oluşan kimselerin bela, musibet ve sıkıntı ya da bir problemle karşılaşması durumunda isyan etmelerinin daha zor olduğunu belirtir.¹⁶⁹

Kur’an’da Hz. Mûsâ’nın ifadesi olduğu belirtilen “*Rabbim! Bana lütfedeceğin her hayra muhtacım*”¹⁷⁰ ayetini yorumlayan Mâtürîdî, inanan kimsenin açlık, yorgunluk, güçsüzlük gibi kendisine arız olan bir durumu Allah’a arz ederek bunun

¹⁶⁵ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’an Tercümesi*, 11/293.

¹⁶⁶ ez-Zümer 39/49-50.

¹⁶⁷ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’an Tercümesi*, 12/373.

¹⁶⁸ en-Neml 27/36-40.

¹⁶⁹ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’an Tercümesi*, 2/374.

¹⁷⁰ el-Kasas 24/88.

izalesi için niyazda bulunmasının imana zarar verecek bir durum olmadığını savunur. Çünkü ona göre burada Allah'a durumunu arz etmenin söz konusu olduğunu bu da "isyan" olarak nitelendirilemez aksi halde peygamberlerin masum olduğu inancına zarar verir.¹⁷¹

Fiil ve davranışlarında imanın tesiri görülen veya diğer bir anlatım ile kendisini imanın kontrolü altında tutabilen bir mü'min bilmektedir ki, dünyada meydana gelen iyi ve kötü her şey Rabbinin kudreti ve iradesi dâhilinde olmaktadır. Allah, doğru yola gelmesi için birtakım kullarının rızıklarını daraltırken, daha fazla azaba uğrasınlar diye nimetlerine nankörlük eden bazı kimselerin de rızıklarını bol bol verebilir. Mü'min için, ilahi fiiller tek amaç ve bir sebebe indirgenmiş değildir. Hâsılı sadece fiziksel, sosyal ve iktisadi yönleriyle dünyaya hitap etmez. Bütün bunların ötesinde ahirete bakan yönü olup, Allah sırf denemek için bazılarını az, bazılarını da bol rızık verebilir. Bu durum yalnızca dar manada düşünülen rızık alanında değil, bütün darlık ve genişlik durumlarında da geçerli bir durumdur. "Sizi bir imtihan olarak hayır ile de şer ile de deniyoruz."¹⁷² "Andolsun sizi biraz korku, biraz açlık, biraz da mallardan, canlardan ve mahsullerden eksiltmekle deneyeceğiz. Sabredenleri müjdele."¹⁷³

Bu ayet-i kerimede Allah, musibetin gelmesi halinde kuluna dua ve imana sığınıp tahammül yolunu göstermiştir, zira imanın özü bu ifadenin içindedir. Sözü edilen ifadede istirca kulun, Allah'ın verdiği hükümde kendisine has bir önlem ve çözüm şeklinin olmayacağını dile getirilişi vardır. Yine bu anlatım kulun, kendi varlığını ve buna bağlı olan her şeyi dilediği gibi tasarrufta bulunması için Allah'a teslim edişi vardır.¹⁷⁴ Şunu bilin ki biraz korku ve açlık ile sizi imtihana tabi tutacağız. Burada Allah, başlarına gelebileceği belirtilen musibetler karşısında şikâyet etmemeleri için kullarını ikaz etmektedir. Bu musibetlerin her birinde "az bir şey, biraz" kelimesi, biraz korku veya biraz açlık şeklinde anlaşılabilir. Çünkü Allah, Kur'an'ın birden çok ayetinde insanları ölüm ve yoksunluk için yarattığını, kendilerine verdiği dünya malı ve süslerinin tümünün yok olup ortadan kalkmaya

¹⁷¹ Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkindî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, thk. Bekir Topaloğlu-İbrahim Halil Kaçar (İstanbul: Mizan Yayınları, 2008), 11/29.

¹⁷² el-Enbiya 21/35.

¹⁷³ el-Bakara 2/155.

¹⁷⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an Tercümesi*, 2/308.

mahkûm olduğunu haber vermiştir.¹⁷⁵ Örneğin: “Sizi sınamak için ölümü ve hayatı yaratmıştır”¹⁷⁶ “Biz, kimlerin daha güzel bir davranış sergileyeceğini denemek için yeryüzündeki her şeyi kendisine özgü bir süs biçiminde yarattık. Hiç şüphe yok ki zamanı gelince oradaki her şeyi kupkuru toprağa çevireceğiz.”¹⁷⁷ Allah bu beyanlarında dünyanın ve sahip olduğu çekiciliğinin yok olacağını haber vermiştir. Bütün bunların, sözü edilen sonuca maruz kalacağını bilen bir kimse, karşılaşacağı hastalık, açlık, mal ve can kaybı gibi musibetlere daha kolay göğüs gerebilirler. Çünkü bunların tamamı bahis konusu akıbetten daha hafiftir. Bir de Allah'ın insanlara verdiği ömür, sağlık ve selameti hak ettikleri için değil, iyilik ve lütuf olsun diye vermiş ve bunu ebedi değil mutlak ve belli bir süreye bağlamıştır; âdeti bu imkânlar süre dışında onlara değil, başkalarına aittir. Netice olarak insanlar, imkânlar var oldukça O'na minnettar olacaklarını ve alınca da buna hakkının bulunduğunu bilmiş olacaktırlar.¹⁷⁸

Darlık ve sıkıntı içine giren mü'min, yüce Allah'ın “*sabredenleri müjdele*” hitabındaki muştuya nail olabilmek için, böylesi durumlar karşısında yıkılıp feryada boğulmak yerine, içinde bulunduğu musibeti dua ve sabırla defetmek olgunluğu sergiler. Nimet ve bolluk içinde bulunduğu vakitlerde de dua ve şükürünü terk etmez. Erişmiş olduğu nimet ve bolluğa karşılık; Belkıs'ın tahtını saniyelik bir an içerisinde yanında hazır bulunca: “*Bu bakalım şükür mü yoksa nankörlük mü edeceğim diye beni denemesi için Rabbim'in fazlındandır.*”¹⁷⁹ diyen Hz. Süleyman gibi bir yaklaşım takınarak şükür edası içerisinde Rabbi'ne dua eder. Nakledildiğine göre o kişi kendisiyle dua edildiğinde Allah'ın duayı kabul ettiği ismi-i azami bilirdi. Ben onu sen göz açıp kapayıncaya kadar getiririm. Sonra göz açıp kapama (irtidadut-tarf) hakkında ihtilaf edilmiştir: Kimileri şöyle demişlerdir: Şehrin bir ucuna bir adam göndermesi ve onun oraya gidip geri dönmesi arasında geçen süre kadardır. Bazıları ise o göz kapakları kapanana kadar kişinin uzak olan şeye bakmasıdır, demişlerdir. Süleyman, tahtı yanı başına yerleşmiş olarak görünce. Bazıları şöyle demişlerdir: Taht, yeraltında bir tünele girdi ve Süleyman'ın tam önüne geldi. Ancak öyle anlaşılıyor ki o kişi kendisi taşıma, getirme gibi hiç zahmet çekmeden ismi-i a'zam sayesinde tahtı getirtmişti. Bu da gösteriyor ki mucizeler, peygamber olmayanların

¹⁷⁵ Mâtürîdî, *Te'vilatul-Kuran Tercümesi*, 2/305.

¹⁷⁶ el-Mülk 67/2.

¹⁷⁷ el-Kehf 18/7-8.

¹⁷⁸ Mâtürîdî, *Te'vilatul-Kuran Tercümesi*, 2/305.

¹⁷⁹ en-Neml 27/40.

ellerinde de gerçekleşebilir. Ancak o mucize peygamber olmayanların elinde gerçekleşse de gönderilen peygamberin mucizesi sayılır.¹⁸⁰

Mü'minin duaları, yalnız dünyevi haz veya dünyevi menfaat talebiyle münhasır değildir. Darlık ve bolluk zamanlarında ayrıca; Allah'ın nimetlerine karşı şükranlık duyma, bağışlanma, hidayet, Allah yolundaki gayretler için yardım isteme, hamd ve tesbih etme, şeytan ve şeytan gibi birtakım ruhani varlıkların şerrinden emin olma, cennet nimetlerine kavuşma, Allah'ın hoşnutluğuna erişmek, Salih kimselerle beraber haşr olabilmek, Peygamberimizin şefaatine nail olma, cehennem ve kabir azaplarından kurtulma, doğru yolda sebat kılıp ondan ayrılmama, Müslüman olarak canlarını verebilmek gibi birçok imanî hasletler adına dua etmektedir. Öte yandan ibadet, yeme, içme, yatma, uyuma, rüya görme, uyanma, evden çıkma, işe başlama gibi davranışlar da mü'min hayatında dua ile renklenmektedir.

Kısacası mü'min hayatının her günü, her saati, hatta dakikaları bile dua ile birleştirmek şekilde, dua ibadetinin konularını çoğaltmak mümkündür. Fakat aynı yoğunluğu inançsız veya inancı zayıf bir kişinin hayatında görmek mümkün değildir. O halde, dua ibadetiyle iman olgusu arasında doğru bir münasebetin varlığı söz konusudur.

Mâtürîdî'nin iman konusuyla alakalı görüşleri, kelâmî görüşleri arasında en dikkat çekenlerdendir.¹⁸¹ Ona göre şartlı ve şüpheli iman olmaz. Bir mümin, imanını ve mümin olduğunu aşikâre şek ve şüpheyi mahal vermeden ifade etmelidir. Yani *"ben gerçekten müminim"* demesi gerekir. İmanın gerçekleşmesi, kalbin tasdikiyle olur. Kişi, Allah'ın birliğini, Hz. Muhammed'in resul olduğunu içtenlikle benimsemesiyle mümin ve müslim vasfını kazanır. Hâsılı bütün Müslümanlar mümin, bütün müminler de Müslümandır.¹⁸²

Kur'an da şu ayet iman-dua ilişkisine çok açık bir şekilde işaret etmektedir. *"O Allah Hayy'dır. O'ndan başka ilah yoktur. Dini O'na has kılarak O'na dua edin."*¹⁸³ Kur'an'da imanın dua ile ilişkisine doğrudan doğruya veya dolaylı işaret eden başka ayetler de vardır.¹⁸⁴ Yüce Allah Kuran'da *"Siz bana verdiğiniz sözü yerine getirin ki*

¹⁸⁰ Mâtürîdî, *Te'vilat-ul-Kuran Tercümesi*, 10/448.

¹⁸¹ Mâtürîdî, *Kitabü 't-tevhid*, 136.

¹⁸² Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 103-144.

¹⁸³ el-Mü'minûn 40/45.

¹⁸⁴ el-Mü'minûn 40/60-65.

ben de size vadettiklerimi vereyim’’¹⁸⁵ “Şüphesiz ben yakınım, bana dua ettiğinde dua edenin dileğine karşılık veririm. Şu hâlde benim davetime gelsinler ve bana iman etsinler’’¹⁸⁶

Kur’an, bu ayetlerde Allah’ın, insanların dualarını bir şartla kabul edeceğini söylemektedir, o şart da Allah’a iman etmeleri ve O’na verdikleri sözü yerine getirmeleridir. Bunu yaparlarsa Allah da vadettiklerini onlara verecektir.¹⁸⁷ Ancak el-Kehf süresinde, Ashâbu'l-Kehf kıssası anlatılırken onların imanlarına işaret edilerek duaları anlatılır. Bu ayetler açık bir şekilde duanın iman ile ilişkisini göstermektedir. Kur’an’da, *“Biz, sana, onların Kehf Ashâbının gerçek haberlerini anlatacağız: Onlar Rablerine inanmış gençlerdi. Biz de onların hidayetlerini artırmıştık ayağa kalktıklarında kalplerini Allah'a bağlayarak metanet verdik de Bizim Rabbimiz, göklerin ve yerin Rabbidir. O'ndan başka bir ilahı çağırmayacağız! Yardım istemeyeceğiz, aksi takdirde boş davada bulunmuş oluruz dediler. Şu kavmimiz ise, O'ndan tanrılar edindiler. Onların tanrı olduklarına açık bir delil getirselerdi ya? O halde Allah'a karşı yalan uydurandan daha zalim/gerçek suçlu kim var’’!*¹⁸⁸ Bu ayete imanın her zaman yenilenme gibi bir özelliği vardır. Sebebine gelince mümin, her vakit küfrü inkâr edip reddetmektedir. Bunu yapan kişi, aynı şekilde her zaman imanı yenilemektedir.¹⁸⁹

Bu kıssada, anlatılan ve söz konusu edilen gençler imanları sebebiyle mahkemededirler ve krallarına imanlarından vazgeçmeyeceklerini, inandıkları Allah’ın gerçek olduğunu, haksız ve zalim kralın karşısında delil de getirmeden Allah’ı inkâr eden kavimlerinin gerçek suçlu olduğunu, kraldan yardım istemeyeceklerini ve tek olan Allah’tan yardım isteyeceklerini Allah tarafından kalplerine verilen metanetle açık ve mertçe söylemişlerdir. Kıssada vurgunun iman olduğu ayetlerin siyak ve sibakından da anlaşılmaktadır. Esas itibarıyla dua Allah’ı birlemek, tek ve yekta olduğunu söyleyerek sena etmek; O’ndan affını, mağfiretini ve O’na yaklaştıracak şeyleri istemektir demiştik.

Kur’an-ı Kerim’de dua hakkındaki ısrarlı tekrarların da bu mefhumu vurguladıklarını belirtmiştik. Aynı şekilde hadislerde de daha çok bu anlamına dikkat

¹⁸⁵ el-Bakara 2/40.

¹⁸⁶ el-Bakara 2/186.

¹⁸⁷ Mâtürîdî, *Te’vilatul-Kuran Tercümesi*, 13/86.

¹⁸⁸ el-Kehf 18/13-15.

¹⁸⁹ Mâtürîdî, *Te’vilatul-Kuran Tercümesi*, 9/33.

çekildiği görülür. Hâsılı dua, kültürümüzde anlaşıldığı gibi sadece Allah'tan dünyaya ait bir şeyi dilemek talep etmek değil, bununla beraber esas olarak kulun, Allah'a imanını ve Allah'ı Rab edinmesinin ifadesi olarak yine kulun O'na rağbet etmesi, O'nu ta'zim etmesi, O'ndan rahmetini dilemesi, af ve mağfiretini istemesidir. Dua hemen bütün dinlerde bir tapınmanın ifadesidir ve inançtan kaynaklanır. Hz. Peygamber'in de dua ibadet olduğunu belirtmesi bundandır.¹⁹⁰

Kur'an'da, Yüce Allah müşriklerin, inançları gereği yaptıkları dualarına işaretlerle duayı, iman ile neredeyse eşitleyerek açıklamalar da bulunmuştur. Dua etmek çok önemli bir ibadettir fakat duanın kendisi imanın bir tezahürüdür. Kur'an'da *“Allah'tan başkasına dua etmek,” “Allah'a dua etmek”* şeklinde geçen ifadelerin iman bahislerinde geçmesi de bunu göstermektedir. Dua aynı zamanda Allah'ı sena ve ta'zim, O'na boyun eğerek sığınmak ve kulluğun ifadesi olduğu için dua etmeyenler Kur'an'da müstekbir olarak ifade edilmiş, devamındaki ayetlerde de iman edilmesi emredilmiştir.¹⁹¹

Dua, aslında insanın iman etmiş olduğunun anlaşılması ve davranışlara yansması ile ilgili olduğu için Kur'an'da duaya çok önem verilmiştir. Kur'an'ın, bütünüyle bir dua olup en önemli iman konuları ihtiva eden el-Fatiha suresi ile başlaması, takip eden surelerde Allah'tan başkasına dua etmeyip sadece Allah'a dua edilmesini emreden ayetlerin sık sık tekrar edilmesi ve peygamberlerin dualarına çok yer verilmesi duanın dinimizde iman gibi çok önemli olduğunu göstermektedir. Ayrıca Allah'a yapılan duanın, sahibinde imanın bulunduğu delaleti sebebiyle de dua-iman ilişkisi güçlü bir ilişkidir.

Duaya, kavram olarak bakıldığında ise onun iman mesabesinde olduğu, en azından imanın tezahürü olması sebebiyle iman ile benzer değerle anlaşılması gerektiği görülmektedir. Kur'an'da Yüce Allah birçok ayette, sırf bu nedenle müşriklerin Allah'ın dışındaki varlıklara dua etmelerini, putlara yalvarıp yakarmalarını ya da onları çağırımlarını yermiş, gerçek Rab Allah'a dua etmelerini ısrarla istemiştir. Hz. Peygamber'in, dualarına başlamadan önce Allah'a iman ettiğini ifade etmesi, O'nun güzel isimlerini zikrettikten sonra dua etmesi de dua-iman

¹⁹⁰ Tirmizi *“De'avat”*, 1/3372.

¹⁹¹ Mirza Tokpınar, *“Buhari'nin Sahih'inde Kavram Olarak Dua ve İman ile ilişkisi”*, Hadis Tetkikleri Dergisi 11/1 (2013), 7-25.

ilişkisinin güçlü olduğunu göstermektedir. Bu sebeple de her biri diğerinin yerine kullanılmıştır.

Bu konuda yüce Allah mealen: “Siz, Allah'ın size verdiği mallarınızı ve rızıklarınızı sahibi olduğunuz kölelerinize, yaratılmışlıkta onlarla eşit olduğunuz halde paylaşmazken, ulûhiyetin bütün vasıflarına sahip, Fert ve eşsiz olan Allah'ın tasarrufuna hem de kendisiyle eşit olmayan putları nasıl ortak kılarırsınız?”¹⁹² diyerek tevhidin ve dolayısıyla imanın dua ile ilişkisine bir örnek vermektedir.

Yüce Allah mealen: “Ey Resulüm Deki: Eğer duanız olmasa, Rabbim size ne diye ehemmiyet versin?”¹⁹³ Bazıları dediler ki: Rabbim size ne diye değer versin! Yani Rabbim size değer vermez. Şu ayette olduğu gibi: “Şayet siz iman eder ve şükrederseniz Allah size niçin azap etsin?”¹⁹⁴ Yukarıda geçen “Dua” kelimesinin iman anlamında olduğunu belirtir. Onun aslında kastettiği şeyin, duanın iman anlamına geldiğini söylemek değil Kur'an'da iman yerine dua kelimesinin kullanıldığına işaret etmek olduğu anlaşılmaktadır. Şüphesiz duanın aynı zamanda iman anlamını içerdiğini ya da dua-iman ilişkisini ortaya koymaktadır.

3.3. Dua Tevhid İlişkisi

İnsanın, Allah'ı tek mabûd kabul ederek hiçbir varlığı O'na ortak koşmadan ibadeti yalnızca Allah'a has kılması gerekir. Böylelikle insan hem ibadette hem de tavır ve düşüncelerinde tevhid ilkesini uygular. Bu bağlamda mü'minin ümidini, korkusunu ve yerine getirilmesini istediği bütün ihtiyaçlarını Allah dışındaki varlıklardan istemek yerine sadece Allah Teâlâ'ya arz etmesi gerekir. Nitekim Kur'an, bu durumu “Ey insanlar! Allah'a muhtaç olan sizlersiniz. Allah ise hiç kimseye muhtaç değildir ve övülmeye layık olan yegâne varlık O'dur.”¹⁹⁵ Şeklinde ifade eder. Hâsılı inanan kimse Allah'tan başkasına gerçek anlamda ümit bağlamaz ve ihtiyaçlarını ona arz etmez. Yine mü'min herhangi bir yaratıktan, sadece Allah'ın takdir ettiği belalardan birinin kendisine gelmesine O'nun tarafından sebep kılınması açısından korkar; evet bu durumda ondan endişe eder. Ya da mümin Allah'ın kendisine lütfedeceği bir nimetine kulunu vesile kılmasını umar, bundan ötürü beklenti içinde bulunur; ama kul bu davranışıyla hak yoldan sapmış olmaz. Sonuç

¹⁹² er-Rum 28.

¹⁹³ el-Furkan 25/77.

¹⁹⁴ en-Nisâ 4/147.

¹⁹⁵ el-Fâtır 35/15.

olarak tasvir edilen bu davranışlar çerçevesinde günahın bütün çeşitlerinden Allah'a sığınma ve bütün iyilik türlerine ulaşmayı O'ndan isteme durumu ortaya çıkar.¹⁹⁶

İnsanın fitratında inanma duygusu olduğu için Yaratıcıya sığınma ve O'na dua etme eğilimi de vardır. Bu bağlamda iki insan profilinden bahsetmek mümkündür. Birisi musibet karşısında hayırdan ümit kesip karamsarlığa düşen, dua etmeyi ve Allah'tan istemeyi terk eden bir özelliğe sahiptir. Diğeri ise aynı durumdan kurtulmak için sürekli dua ve niyazda bulunmak ve Allah'tan isteme özelliğine sahiptir. Yani farklı tabiatlarda yaratılmış bu insanlardan biri ümidini kesip karamsarlığa düşüyor, diğeri ise Allah'ın kudretinin yüceliğine inanarak dua etmeye ve Allah'tan hayırlı olanı istemeye devam ediyor.¹⁹⁷

Dua-tevhid ilişkisi doğru bir dua için büyük önem arz eder. Kur'an duanın ancak Allah'a yapılabileceğini ifade eder. İslam'da bütün ibadetlerin ihlasla sadece Allah'a yapıldığı gibi duanın da bu kapsamda ancak O'na yapılması gerekir çünkü İslam'da dua tevhit temelinde bir ibadet olarak kabul edilir. Mü'min hakikatte Allah'tan başka kimseden bir şey istemez ve kimseden bir ihtiyacının giderilmesi için niyazda bulunmaz. Yani müminin, ümidini, korkusunu ve yerine getirilmesini istediği bütün ihtiyaçlarını yaratıklardan uzaklaştırıp Allah Teâlâ'ya arz etmesi gerekir. Mâtürîdî'ye göre insanın, dua etmekle birlikte sebeplere de sarılması yani gerekli çaba ve gayreti de göstermesi gerekir. Nitekim Kur'an bu durumu, “*Ancak sana ibadet eder ve yalnız senden yardım isteriz,*” şeklinde ifade ederek mü'min kimsenin duasına icabet olunması için şirkten sakınarak Allah'a isyan etmemesi ve ibadetlerini aksatmaması gerektiğini belirtir.¹⁹⁸

Mâtürîdî “*Allah ile beraber başka bir İlahı yalvarma! O'nun zatından başka her şey yok olacaktır.*”¹⁹⁹ Ayetini izah ederken Allah'tan başkasına yapılan duanın yok hükmünde olduğunu ancak O'na yapılan duanın kalıcı olabileceğini ve kabul edilebileceğini belirtir.²⁰⁰ Mâtürîdî, “*Ey Resûlüm deki: Eğer duanız olmasa, Rabbim size ne diye ehemmiyet versin?*”²⁰¹ ayetin eğer Allah Teâlâ kendisini birlemesi (tevhit) ve O'na itaatte bulunması için insana davette bulunmasaydı, insanın Allah

¹⁹⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an Tercümesi*, 1/43.

¹⁹⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an Tercümesi*, 13/165.

¹⁹⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 1/20-21.

¹⁹⁹ el-Kasas 28/88.

²⁰⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an Tercümesi*, 11/91.

²⁰¹ el-Furkan 25/77.

indinde bir değerin olmayacağını ifade ettiğini belirtir.²⁰² Mâtürîdî'nin, duayı tevhid ile ilişkilendirmesi, duanın ancak Allah'a yapılabileceğini aksi halde şirke götüren bir saik olabileceği anlamına gelir. Mü'min Allah'ın bir iyilik veya kötülüğü insanlar veya başka bir varlık sebep kılınarak kendisine verileceğini bilir ancak bunun Allah'tan geldiğine inanır. Bu nedenle asıl güç ve kudret sahibinin Allah olduğunu insanın veya başka varlıkların ise bir vasıta olduğunu bilir.

Kur'an'da aracı edinme konusunda “*Onların çağırdıkları kişiler bile Rab'lerine yaklaşmak için yol ararlar. O'nun rahmetini umar, cezasından korkarlar. Rabbinin cezası sakınılacak bir şeydir*”²⁰³ ifade edilen ayeti yorumlarken de Mâtürîdî, Allah'a aracı kılınarak kendisine dua edilen varlığın, insan veya günah işlemeyen melek ya da cansız varlık olan put olabileceğini ancak bunun yanlış olduğunu belirtir. Allah'a ibadet ve taat için yaratılan meleklerin aracı kabul edilmesinin İslam itikadıyla çeliştiğini çünkü günahsız bir varlık Allah'a ibadet ediyorsa insanın da aynı hedefe yönelerek ibadet kapsamında O'ndan istemesi gerekir. Cansız varlıklar olan putlardan istemesi de akılsızca bir davranış olur. Çünkü Kur'an insana verilen emanet, cansız varlıklara teklif edilseydi Allah korkusundan paramparça olacaklarını belirtir.²⁰⁴ O zaman insanın yapması gereken tek şey tamamen Allah'a yönelerek sadece O'ndan istemesidir.²⁰⁵

İnsanın çalışarak hak ettiği başarıyı Allah'tan dilemesinin Mu'tezili anlayışa göre yanlış olduğunu ifade eden Mâtürîdî, onlar insanın, mükellef kılındığı şeyleri yerine getirebilmesi için gerekli olan bütün imkânların kendisine verildiğini kabul ettiklerini belirtir. Mu'tezile'ye göre teklifin yerine getirilmesi için gerekli olan imkânlardan bir tanesi bile Allah nezdinde verilmediği takdirde, kulun mükellef olması caiz değildir. Dolayısıyla insanın, Allah'ın ona verdiği bir şeyi görmezlikten gelerek istemesi, Allah'ın nimetlerine karşı nankörlük etmesi anlamına gelir. Sanki Allah, insanın nimetlerini görmemesini ve problem çıkarmasını talep ediyor gibi bir sonuç ortaya çıkar.²⁰⁶

Dua, kulluğun gereğidir. Yoksa dua, Allah'ın meydana geleceğini ezelde takdir ettiği şeyin gerçekleşmesini önlemesi, takdir etmediği şeyin meydana gelmesini

²⁰² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an Tercümesi*, 10/282.

²⁰³ el-İsrâ 17/57.

²⁰⁴ el-Ahzâb, 33/72.

²⁰⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an Tercümesi*, 8/302.

²⁰⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an Tercümesi*, 1/21.

sağlaması için yapılan bir talep değildir. Dua, Allah'ın bilmediği şeyi ona hatırlatma anlamına da gelmez. Dua, kişinin kulluğunu göstermesi, aczini itiraf ederek ihtiyacını Allah'a arz etmesinden ibarettir.

3.4. Dua ve Tevekkül

Tevekkül, kendi eksiklikleri ve sınırlılığının farkında olan kulun, vazifesini görerek Allah'a sığınması, bütün güç ve kudret sahibi olanın yalnızca Allah Teâlâ olduğunu bilerek ve her hususta O'na güvenerek, O'nun takdirine güzellikle rıza ve teslimiyet gösterip gereğince kulluk yapmaktır.²⁰⁷ Tevekkül etmek Türkçe'de bazen tedbire başvurmadan kadere boyun eğmek²⁰⁸ şeklinde pasif bir hal olarak anlaşılır. Oysa Kur'an'da emredilen tevekkül, kişinin bir işin olması için elinden gelen çabayı göstermesi, yani sebeplere tevessül etmesi, ancak neticeyi elde etmeyi o sebeplere bağlı görmeyerek Rabbi'ne sığınması²⁰⁹ şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Zira tevekkül faaliyetleri, tabii-ilahi yasalara uyduktan sonra Allah'a dayanıp, güvenmek şeklinde genel ifadesini bulmaktadır. Tevekkül deyince genel anlamda bunu anlıyoruz.²¹⁰

Tevekkül ve dua arasında nasıl bir ilişki olduğu şu şekilde izah edilebilir. Allah'a güvenmek ve insanların elinde olana karşı hıstan kaçınma olan tevekkül, ancak gerekli tedbirleri alarak Allah'a teslimiyetle yapılabilir. Dua ise, kulun Rabbinden yardım istemesi ve O'nun dışında mutlak güç ve kudret olmadığına inanmasıdır. Böylece dua eden kişi, bir sebep olarak dua ile Allah'a teslimiyet anlamındaki tevekkül arasında birbirini tamamlayan güçlü bir ilişkinin olduğunu bilir. Dua, bu sebeplerin en şerefli ve istenilen şeyin elde edilmesi bağlamında Allah'a teslimiyetle ilişkili bir kavram olduğu söylenebilir. Yani insanın sorumluluğunu yerine getirdikten sonra Allah'a dua ederek talebinin sonucu için O'na tevekkül etmesi, dua ile tevekkül arasında bir bağın olduğunu gösterir.

Mâtürîdî, insanın sadece kendine veya başkasına güvenmesi yerine sadece Allah'a güvenmesi işini O'na havale etmesi gerektiğini belirtir. Dua ve istişare gibi gerekli sebeplere başvurduktan sonra iş karara bağlanınca ve doğru ile yanlışın belli olduğuna kanaat getirilince Allah'a tevekkül edilmesi yani onun hükmüne razı

²⁰⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri*, 4/361.

²⁰⁸ Doğan Aksan, *Türkçe Sözlük*, (Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları, 6. Basım, 2005), "Tevekkül maddesi", 1970.

²⁰⁹ Alper, *Bir Kelam Problemi Olarak İmanın Psikolojik Yapısı*, 109.

²¹⁰ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 172.

olunması gerekir. Mesela savaşla ilgili bir konuda sadece asker sayısının çokluğu ile gururlanma ve zaferi ona bağlı olduğunu kabul etmenin dua ve tevekkül ilişkisine ters düşer. Hz. Peygamber Bedir harbinde hem dua etmiş hem de gerekli tedbirleri alarak Allah’a tevekkül etmiştir. Nitekim Kur’an inananları tevekkül etmesi konusunda şu şekilde izah etmiştir. “*O gün sayıca çokluğunuza güvenmiştiniz, fakat bunun size hiçbir yararı olmamıştı.*”²¹¹ Başka bir ayette de “*Zafer, yalnız Allah katından gelir*”²¹² şeklinde ifade edilir.

Kim Allah'a dayanıp güvenirse Allah ona yeter. Bu ifade insanın sebeplere başvurmayı terk etmesini gerektirmez. Ne var ki Allah Teâlâ, insanların birbirlerine sığındıklarını ve birbirlerinden yardım istediklerini görünce Allah’a yönelip sığınmalarını emretmiştir. Ayrıca bütün bu sebepleri, rızıklarının kendisine bağlandığı bir ana eksen değil üzerlerine yüklenen bir imtihan olarak görmelerini emretmiştir. Kur’an, “*Allah’ın lütfundan nasip arayın*”²¹³ buyurduğunu görmez misin? Yani bütün o çalışmalar, insanların, Allah’ın lütfuna ulaşması için bir sebeptir. Rızık konusunda gayeye ulaşmanın ve her türlü korkudan emin olmanın ana merkezi Allah’a güvenmektir.²¹⁴

Mâtürîdî, tevekkül etmenin kişiyi sebeplere başvurmaktan alıkoyamayacağını belirtir. Mâtürîdî, Kur’an’da Hz. Yusuf hakkında “*Onlardan, kurtulacağını bildiği kimseye dedi ki: Beni efendinin yanında an, (umulur ki beni çıkarır). Fakat şeytan ona, efendisine anmayı unutturdu. Dolayısıyla (Yusuf), birkaç sene daha zindanda kaldı.*”²¹⁵ İfade edilen ayeti yorumlarken Hz. Yusuf’un haksız yere girdiği cezaevinden çıkmak için gerekli çabayı gösterdiğini yoksa Allah’tan başkasına kalbinin meylederek onlardan beklenti içine girdiğinin savunulamayacağını belirtir. Bu durumun tevekkülün ancak gerekli çaba ve gayreti göstererek alınması gereken tedbirlerin alınması gerektiğini gösterdiğini savunur. Nitekim Kur’an’da müminlere savaşmaları konusunda “*onlara karşı gücünüz yettiği kadar kuvvet hazırlayın*”²¹⁶ ayetiyle aynı durumun ifade edildiğini belirtir.²¹⁷ Mâtürîdî’nin ifadelerinden tevekkül için gerekli sebepler arasında duanın da kabul edilmesi, dua ve tevekkülün birbiriyle ilişkili hatta birbirini tamamlayan iki kavram olduğu söylenebilir.

²¹¹ et-Tevbe 9/25.

²¹² Âl-i İmran 3/126.

²¹³ el-Cuma 62/10.

²¹⁴ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’an Tercümesi*, 13/222-223.

²¹⁵ Yûsuf 12/42.

²¹⁶ el-Enfâl 7/60

²¹⁷ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’an*, 7/222.

Hız. Yakub'un, oğlu Hız. Yusuf'u kardeşleriyle beraber Mısır'a göndereceğı zaman “*Daha önce kardeşinizi size emanet ettiğim gibi, şimdi onu emanet eder miyim? Ama Allah en iyi koruyandır, O merhametlilerin en merhametlisidir*”²¹⁸ ayetinde ifade edildiğı gibi Hız. Ya'kûb, Allah'a tevekkül ettiğı halde Hız. Yusuf için kardeşlerinden ahit istemesinin de aynı şekilde ele alınması gereken bir durum olduğunu belirtir.²¹⁹

Mâtürîdî, kul gerekli tedbirleri aldığında yani sorumluluğunu yerine getirdiğı zaman artık Allah'ın takdirine ve hükmüne razı olmalıdır. Aksi halde her şeyi yaptığını ileri sürerek sonucu sadece kendinin belirleyeceğini düşünmesinin Allah'ın kudretini önemsemediğı durumuna düşer ki bu itikadî bir problem oluşturur. İnanan kişinin tevekkül için başvurması gerekli olan sebepler arasına duayı da katarak tevekkül etmesi tevekkülün mütakâmil olması açısından önemli olduğu söylenebilir.

3.5. Dua Kader İlişkisi

İslam kelimasında kader ve dua ilişkisinin bir problem alanı olduğu söylenebilir. Eğer Allah ezeli ilmiyle her şeyi biliyor ve takdir ediyorsa o zaman insan neden dua etmektedir? Dua kaderi yani Allah'ın ezeli ilmini değiştirir mi? Ya da duanın kabul edilmesi kadim bilginin değişmesi anlamına gelmez mi? gibi soruların yanıt bulması beklenen bir konudur.

Tek ve değişmeyen Allah'ın ilmi ile imkânlar âlemi arasındaki ilişkinin kurulması Allah'ın fiili sıfatları vasıtası ile olmaktadır. Kur'an'ın, Allah'ın kâinata her an yeni bir işte olmasını ifade etmesini,²²⁰ O'nun yaratma ve irade sıfatlarıyla kâinata değişimi meydana getirdiğı şeklinde açıklamak mümkündür. Bu kapsamda âlemdeki değişimi ele alan Mâtürîdî, Allah'ın her şeyi ezelde yarattığını ancak insanın bunu belli bir zaman içinde idrak ettiğini yoksa Allah için bir vakit söz konusu olmadığını belirtir.²²¹ Yani varlık alanındaki herhangi bir şey, Allah'ın bilgisinde varlığı zorunlu olan bir şey olarak değil de sadece var olmayı bekleyen bir imkân olarak bulunur. Allah, ezelde belirlenmiş ve seçilmiş olan şeyleri değil; “sınırsız mümkünleri” bilir. Sınırsız imkânlarla sahip bir ilmi olan Allah, bu sınırsız

²¹⁸ Yûsuf 12/64.

²¹⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 7/331.

²²⁰ er-Rahman 55/29.

²²¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 14/271.

imkânlardan bazılarını sonradan seçer ve yaratır.²²² Allah'ın bir kimsenin duasını kabul etmesi, O'nun ilminde bir değişikliğin meydana gelmesi anlamına gelmez. Aksine fiilî sıfatları tekvin sıfatı kapsamında değerlendiren Mâtürîdî'ye göre, değişiklik bu sıfatın taalluk ettiği mümkün varlıklarda meydana gelir. Çünkü ona göre tekvin sıfatı da kadimdir. Allah için herhangi bir konuda zorunlu olarak bir şey yapmak söz konusu olmadığı için her şey imkân dâhilinde kabul edilir. Bu bağlamda insan dua ile Allah'tan, hakkında hayırlı olduğuna inandığı şeyi isteyebilir. Bu da Allah'ın kadim ilmiyle çelişmez.²²³

Gazzâlî, *İhyâ'* da “Allah'ın takdiri değişmeyeceğine göre duanın ne faydası vardır?” sorusuna cevaben şöyle demektedir: Olaylar önceden sebep-sonuç ilişkisiyle birbirine bağlanmıştır. Sebeplerin sonuçları doğurması zaman içinde meydana gelir. İyilik veya kötülüğü takdir eden bunlar için bir sebep/vesile de takdir etmiştir. Dua kötülüğün giderilmesi veya iyiliğin sağlanması için sebepler içinden bir sebeptir.²²⁴ Gazzâlî de zorunlu bir illet-ma'lûl ilişkisini reddederek duanın, fiili sıfatların taalluk ettiği mümkün varlıklarda gerçekleşen değişikliklerin zorunlu bir sebebi olabileceği üzerinde durmaktadır.

Kader bağlamında duanın Allah'ın irade sıfatı ilişkili olarak ele alınmasının da önemli bir yeri vardır. Özellikle Allah'ın fiillerinin bir hikmete taalluk ettiğini kabul eden Mâtürîdî duanın kabulü veya reddini izah etmede rasyonel bir açılım yapmıştır. Çünkü bu bağlamda duanın kabul edilmesi veya reddedilmesinin muhtemel gerekçeleri üzerinde izahlar yapılabilir. İnsan, Allah'ın iradesinin böyle olduğu sonucuna vararak O'nun hükmüne rıza gösterir. Allah'ın fiillerini anlamada hikmet kavramını ön plana çıkaran Mâtürîdî'ye göre Allah, âlemi yaratıp eyleme dönüştürdüğünde O herhangi bir ahlakî varsayıma riayet etmek zorunda değildir; fakat O, bir şeyin iyi veya kötü olduğuna baştan hükmeder.

İlahî fiillerde hikmet anlayışını dikkate almayan Eş'ârî için de bir sebebe binaen dua eden kimsenin talebinin gerçekleşmesinin de hikmet ve ilahi fiil ilişkisi açısından izahının zor olacağı söylenebilir.

²²² Metin Özdemir, *Allah'ın Bilgisinin Ezeliliği ve İnsan Hürriyeti* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2003), 132.

²²³ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhid*, 95.

²²⁴ Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn* (Kahire: Dâru'l-Hadis, 1994), 1/328- 329.

Allah'ın fiillerinde bir sebep, hikmet ya da amaç aramanın gerekli olmadığını kabul eden Eş'ârîlere göre, duanın kabulünde de insanın rolünün önemsenmediği söylenebilir. Hâlbuki tevbede duanın kabulü için insanın irade ve talebinin önemli olmadığını söylemek mümkün değildir. Çünkü bu, tevbe'nin anlamı ile de Allah'ın adaleti ile de uyuşmamaktadır. Eş'ârî'nin, Allah'ın kudretini, insana eylem alanı bırakmayan ifadelerle tanımlaması, onun duaya bakışı üzerinde de etkili olduğu söylenebilir.²²⁵ Duanın kabulü meselesini de Allah'ın iradesine bağlı olarak düşünmek gerekir. Nitekim bazen isteklerin gerçekleşmemesi, dua edenin yararınadır. Bazen de duada dile getirilen isteklerin gerçekleşmemesi, denenmenin bir parçası olabilir. Allah'ın fiillerinde amaç-hikmet aramayı gereksiz bulan Eş'ârî görüşe göre, duanın kabulünde de “keyfilik” söz konusudur, denilebilir.

Dua, insanın kaderinin gerçekleşmesine bir sebep olması bakımından onun (kaderin) bir parçasıdır. Bazı ilahiyatçılar, duanın saf ibadet düzeyinde olduğunu, yani duanın gerçekleşmesinde insanın, hiçbir etkisinin olmadığını kabul eder. Kararlaştırılan şey ve onların buna yönelik argümanı, bunun yazıdan önce geldiğidir.

Duayla elde edilen şeyi ve bunun için bir sebep konumunda olan duayı da daha önce Allah ezeli ilmiyle biliyordu. Kul için cennete girmek adına namaz bir sebep olduğu gibi, dua da bir sevaba erişmek için Allah'ın takdir ettiği sebeplerden biridir. Namaz nasıl cennete girmenin vesilesi ise, dua da cennete girmenin vesilesidir.

3.6. Dua-Aslah Teorisi

Mâtürîdî kalam ekolünde dua konusunda, “kullar hakkında en uygun, en faydalı, en iyi olan şey”²²⁶ anlamına gelen aslah meselesi üzerinden Mu'tezile'ye yöneltile eleştiriler de önemli bir yere sahiptir. Mâtürîdî, kulların menfaatini gözetip fiillerini buna göre yapmasının Allah'a vâcib olduğunu savunan Mu'tezile'nin bu görüşünün dua konusunda problem teşkil ettiğini ifade eder.

Mâtürîdî, Fatiha suresinde ifade edilen, “*Bizi Lütuf ve ikramda bulunduğun kimselerin yoluna ilet*”²²⁷ ayeti yorumlarken, Mu'tezile kelamcılarına göre Allah'ın lütfu, sadece müminlere yönelik değildir, çünkü Allah Teâlâ'nın insana olan lütfu mutlaka dini açıdan en elverişli olanı vermesi (aslah) ve rızasına uygun düşen

²²⁵ Ebü'l-Hasan Ali b. İsmâil b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'ârî el-Basrî, *el-İbâne'an uşûli'ddiyâne*, thk. es-Seyyid Muhammed el-Hadar Huseyn (Beyrut: Dâru'l Kadiri, 1991), 26.

²²⁶ Avni İlhan, “Aslah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 3/495-496.

²²⁷ el-Fatiha 1/7.

davranış biçimini beyan etmesidir. Bu ise bütün kâfirlere de verilmiş haktır. Bu durumda Mu'tezile'ye göre ilahi lütuflar sadece müminlere has değildir. Mâtürîdî, burada Mu'tezile'nin problem üretmesinin "aslah" prensibinden kaynaklandığını savunur.²²⁸ Bu teoriye göre Allah için her konuda dini açıdan kulun lehine olan şeyi yaratması gereklidir (vücub alellah). Ehl-i sünnet âlimlerince kabul edilmeyen bu teorinin sonuçlarından biri de Allah'ın kâfirlere de her türlü lütfu vermiş olmasıdır.²²⁹ O zaman madem Allah için herkese lütufta bulunması vacipse, insanın Allah'a dua etmesinin gereği ortadan kalkmış olur.

Ebu'l-Muîn en-Neseî (ö. 508/1115) de aynı gerekçelerle "aslah" görüşünü çürütmek için yöneltilen eleştirilerden en önemlisi, bu görüşü kabul etmenin duanın var olma gerekçesini ortadan kaldırılabileceğini belirtir.²³⁰ Çünkü madem kul için en mükemmel olanı yaratmak Allah'a vacip ise o zaman O'na dua etmenin bir manası kalmaz. Özellikle kişinin hayattayken dua etmesi beyhude olacaktır. Görülüyor ki, Mutezilenin "aslah" fikrine yönelik eleştiriler, onların duayı inkâr ettikleri fikrini de beraberinde getirmiştir. Nitekim "duanın hiçbir faydası olmadığını söylemenin Mu'tezilî bir bakış açısı olduğu söylenebilir."²³¹

Nüreddîn es-Sabûnî (ö. 580-1184) Allah'ın kulları için en iyisini yaratmanın şart olduğu kabul edilirse, o zaman insanın Allah'a kendisini koruması ve hidayete erdirmesi şeklinde dua etmesine gerek kalmayacağını savunur.²³²

Mâtürîdî'ye göre "aslah" meselesinde Allah'ın bir şeyi zorunlu olarak yaratması söz konusu olduğu için o fiilin Allah'a bir fayda sağlaması ihtimali de ortaya çıkar. Böyle bir yanılsa düşmemek için "aslah" teorisi yerine hikmet teorisini koymak daha yararlı olur.²³³ O zaman Allah için bir zorunluluk düşünülmez O'nun fiillerinde hikmet aranır. Dolayısıyla duaya kapı aralanmış olur.

²²⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an Tercümesi*, 1/50.

²²⁹ İlhan, "Aslah", 3/495-496.

²³⁰ Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid en-Neseî, *Tabsiratü'l Edile fi Usulî'd- Din*, Hüseyin Atay (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004), 2/732-735.

²³¹ Ahmed Asım, *Merahu'l Maali fi Şerhi'l Emali* (İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1888), 207.

²³² Ebû Muhammed Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr es-Sâbûnî el-Buhârî, *el-Bidâye fi uşûli'd-dîn*, çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2022), 146-147.

²³³ İbrahim Özdemir, "Mâtürîdîler'de İlahî Fiillerin Tahlili", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 10/3 (Şubat 2018), 921.

3.7. Dua Teslimiyet İlişkisi

Tevhid inancının insana verdiği güven duygusunun etkilerinden bir tanesini de teslimiyet alanı oluşturmaktadır. Teslimiyet için teslim olunan mefhumun her bakımdan güven verici olması çok önemlidir. Bu sebeple de mülkünde ve tasarrufunda hiçbir ortak ve yardımcıya ihtiyacı olmayan ve her bakımdan kendisine güvenilip dayanılan Allah, kullar için en büyük teslimiyet kaynağıdır. Çünkü Yüce Allah, evrenin yaratıcısı ve sahibi olup, aynı zamanda hâkim ve yöneticisidir. Bu hususu “ayete’l-kürsi” olarak bilinen ayet, gayet veciz bir şekilde ihtiva etmektedir. *“Allah, kendisinden başka hiçbir ilah bulunmayandır. O diri ve yöneticidir. Kendisini ne uyku yakalar ne de uyuklama, göklerde ve yerde bulanların hepsi O’nundur. İzin olmadan hiçbir kimse şefaât edemez. O kullarının yapmakta olduklarını ve önceden yaptıklarını bilir. O’na hiçbir şey gizli kalmaz Dilediği miktar hariç insanlar O’nun ilminden hiçbir şeyi tam olarak bilemezler. O’nun kürsüsü gökleri ve yeri içine alır. Onları koruyup gözetmek kendisine ağır gelmez. O yücedir, büyüktür.”*²³⁴

Mâtürîdî, ezeli ilmiyle her şeyi kuşatan Allah Teâlâ’nın insanın kalbindeki niyetini ve ihlas ile dua edip etmediğini bildiğini bu nedenle insanın Allah’a teslimiyet içerisinde dua etmesi gerektiğini belirtir.²³⁵ Mâtürîdî’nin ifadelerinden aslında sadece dünyaya ait şeyler istemek yerine hem dünya hem de ahirette baki kalacak hasenatı istemenin teslimiyet-dua ilişkisi bakımından daha uygun olduğu anlaşılmaktadır.

Allah’ın varlıklar üzerindeki hâkimiyetini ve varlıkların O’na olan teslimiyetlerini göstermesi açısından şu ayetler çok önemlidir; *“Onlar Allah’ın dininden başkasını mı arzu ediyorlar? Oysa göklerde ve yerde kim varsa ister istemez O’na teslim olmuştur. Zaten O’na döndürüleceklerdir.”*²³⁶ *“Şüphesiz ki, gökleri ve yeri altı günde yaratan sonra arş üzerinde kurulan, geceyi, durmadan onu kovalayan gündüze bürüyüp örten; güneşi, ayı, yıldızları emrine boyun eğmiş durumda yaratan Rabbiniz Allah’tır. Bilesiniz ki yaratmak ta emretmek te O’na*

²³⁴ el-Bakara 2/255.

²³⁵ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’an*, 2/157.

²³⁶ Âli İmrân 3/83.

mahsustur. Âlemlerin Rabbi ne yücedir”²³⁷ “Göklerde ve yerde kim varsa, ister istemez kendileri de gölgeleri de sabah akşam Allah’a boyun eğer.”²³⁸

Mâtürîdî, ayette ifade edildiği gibi alemdeki canlı cansız bütün varlıkların teslimiyet içerisinde Allah’a ibadet ettiklerini belirtir. Buna uygun olarak insanın da ibadetin özü olarak kabul edilen dua etme esnasında teslimiyet içerisinde olması gerektiğini savunur. Yani adını teslimiyetle aynı kelime kökünden alan İslam’ın, kişinin sadece Allah’a teslimiyet içinde dua etmesi gerektirdiğini izah eder.²³⁹ İnsan dışındaki varlıkların teslimiyetini genel olarak kâinatta var kılınan sünnetullah çerçevesinde kendilerine tevdi edilen vazifeleri yerine getirmesi şeklinde anlamalıyız.

İnsanlar, Allah’ın bir emriyle veya bir yasağıyla veya herhangi bir hükmüyle karşı karşıya kaldıklarında gösterdikleri itaat ve teslimiyeti belirleyen en önemli unsur iman olmakla beraber, tam ve kâmil bir imana da ancak teslim olunması gerekenlere boyun eğmekle ulaşılır. Zira teslimiyet ve iman diğer bir ifadeyle iman ve İslam iç içe bir yapı arz eder. Zaten birçok naslarda iman ve İslam müteradif, eşanlamlı ve mütedahil manada kullanılmıştır. Bu yüzden din bakımından iman ile İslam birdir, aralarında fark yoktur. Çünkü tam ve kâmil iman; Peygamberin haber verdiklerini tasdik ve kabul etmek, kalbi sözü ve işi ile onun hak olduğunu itirafır.

Mâtürîdî, Kur’an’da mü’min deyince Allah’a karşı teslimiyet sergileyen insan anlaşıldığını belirtir. Kur’an’da Müslümanların vasfının “İşittik ve itaat ettik”²⁴⁰ olduğu ifade eden Mâtürîdî, Allah’ın rızasını gaye edinerek “İşittik ve itaat ettik” duruşunu sergileyen Müslümanın ancak Allah’ın rahmet ve mağfiretine nail olabileceğini belirtir.²⁴¹

Müslüman bütün varlığı ile teslim olmak ve itaat etmelidir ki, Allah’ı rızasını kazansın ve duasına icabet edilsin.²⁴²

Bir vakit Musa kavmine dedi: “Kuşkusuz Allah size bir sığır kesmenizi emrediyor” dediler: “Bizimle alay mı ediyorsun?” Musa dedi: “Cahillerden olmamdan Allah’a sığınırım” Dediler: “Rabbine bizim için dua et onun ne olduğunu

²³⁷ el-A’râf 7/54.

²³⁸ er-Ra’d 3/15.

²³⁹ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’an*, 2/351.

²⁴⁰ el-Bakara 2/285; en-Nisa 4/46.

²⁴¹ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’an*, 2/226.

²⁴² Şerafeddin Gölcük-Süleyman Toprak, *Kelam, Tarih-Ekoller-Problemler* (Konya: Tekin Kitabevi, 2021), 116.

bize açıklasın” Musa dedi. “O (Allah) diyor ki: O bir sığırdır ki ne yaşlı ne körpedir. O ikisi ortası bir dinç sığırdır, Haydi size emredileni yapın!” Yine dediler: “Rabbine bizim için dua et, bize o sığırın rengini açıklasın” Dedi: “O (Allah) buyuruyor ki: O sarı, rengi parlaktır ki, bakanlara sevinç, mutluluk verir.” Yine dediler: “Rabbine bizim için dua et, onun ne olduğunu bize açıklasın, çünkü gerçekten o sığır bize karışık geldi, (hangi sığır olduğunu kestiremedik). Bununla birlikte biz Allah dilerse onu elbette bulacağız” Dedi “Gerçekten Allah buyuruyor: “Kuşkusuz o sığır ne ezgin boyunduruğa koşulup toprağı süren, ne de ekini sulayan bir sığırdır. Salma’dır, kendisinde hiçbir leke alacalık yoktur.” Dediler: “İşte şimdi gerçeği getirdin ortaya koydun” Bunun üzerine onu boğazladılar. “Neredeyse boğazlama işini yapmayacaklardı.”²⁴³

Ayette ifade edilen “neredeyse yapmayacaklardı” ibaresi, onların gerçek niyetini ortaya çıkarmaktadır. Bu tip insanlar Allah ve Peygamberinin herhangi bir emir veya hükmü karşısında işi yokuşa sürme gayreti içerisinde olup, maksatları itaat ve teslimiyetten kaçınmaktır. Israrla peş peşe sorular sormaları, meselenin sağlık ve netlik içinde yapılabilmesi için değil, aksine meseleyi yapmamak için bahane ve kaçamak yolları aramak içindir. Bu durum, bu tip insanların teslimiyetçi bir imana sahip olmadıklarını gösterir. Bu tür özellikler, gerçek bir müminin teslimiyet şiarına ters düşen bir durumdur. Böylesi hal ve hareketler müminler için tasvip edilmeyen türden niteliklerdir. O yüzden Allah mümin olmayanlarla, mü’min olanların özelliklerinden bir tanesine şöyle dikkat çekmektedir: “Kesinlikle Allah bir sivrisineği ve onun üstündeki (ondan daha büyük) bir şeyi, örnek vermekten sıkılmaz. Şimdi inanan kimseler onun kesinkes Rablerinden gelen bir gerçek olduğunu bilirler. Küfredenlere gelince: “Allah bunu örnek vermekle ne demek istemiştir?” derler. “Allah bununla birçoğunu şaşırtıp, birçoğunu da yola getirir ve Allah onunla sadece fasıkları şaşırtır.”²⁴⁴ Bu ayette de müminin teslimiyetçi yapısı ön plana çıkarken mümin olmayanların bu yapıdan kaçındıkları anlaşılmaktadır. Fakat burada bizim bahsettiğimiz teslimiyet, körü körüne bağlanılan bir teslimiyet değil, aksine bilinçli olarak yapılan bir teslimiyettir. Öyle ki, müminler bazı noktalarda akıl-mantık muhakemesi yapılamayacağının bilincinde olarak “işittik ve itaat ettik” prensibini kendilerine bir düstur yaparak, teslimiyetçi yapılarını ortaya koymaktadırlar.

²⁴³ el-Bakara 2/67-71.

²⁴⁴ el-Bakara 2/26.

Kulun Rabbine karşı tam bir teslimiyet ve kabul halinde başına gelen hadiselerden dolayı yakınmayı terk etmesi şeklinde Allah'ın tedbirini kendi tedbirinden efdal görmesi diye açıklanabilen rıza haliyle mü'min, Kur'an'da zikredildiği üzere *“Ey mutlak egemenlik sahibi Allahım! Sen egemenliği dilediğine verirsin, dilediğinden alırsın; dilediğini yüceltirsin, dilediğini alçaltırsın; doğrusu sen istediğini yapmaya kadırsın.”*²⁴⁵ diyen bir psikoloji içinde olmaktadır.²⁴⁶

Teslimiyetin bu boyutta yaşanmasını ifade eden rıza kavramı, tasavvuf düşüncesinde üzerinde durulan kavramlardan biri olup, kulun ruhunu yükselten makamlarının içinde en üstünü olarak kabul edilir.²⁴⁷ Mutasavvıflara göre, *“Allah'ın kazasına teslim olup itirazı terk eden kimse rıza makamına yükseldiği zaman, mâsivâ ile ilgili her şeyin kaybından veya kazanılmasından dolayı elem ve sevinci terk eder.”* O sadece yaşadığı müddetçe Allah'ın hoşnutluğunu kazanmaya çalışır.²⁴⁸ Bu açıdan ele alınan teslimiyette, istenmeyen durumlara “hikmet” penceresinden bakabilmek temel esastır. Her şeyin Allah'tan olduğu gerçeği, bütün beşerî tasarrufların üzerinde tutularak, insanların yapıp ettikleri yüzünden karşılımlarına çıkan²⁴⁹ faturanın yıkıma değil, yeni bir enerjiye dönüşmesini sağlayacak olan şey teslimiyettir. Bütün çabaların sarf edilmesinden sonra, sebeplerin ötesindeki sebebi ve hikmeti zihin ve gönül planında öne almak bu işin ilk adımıdır. İşin bu yönü lafını etmek kadar kolay olmayan bir şeydir. Burada, yüksek bir nefis ve ruh terbiyesinin ve güçlü bir iman-amel bütünlüğünün beslediği Allah'ı gereği gibi tanıma niteliği temel yapıyı oluşturur. İşte bu temel yapının gerçekleşmesi halinde insan, hoşlanmadığı şeylerde Allah'ın pek çok hayırlı sonuçlar yaratmış olabileceği²⁵⁰ hakikatine yükselmiş olur. Artık bu yapılanmada kul için acı ile tatlı, varlık ile darlık, keder ile sevinç sadece dış yüzeyleri ile farklıdır. Mademki onları varlık düzeyine çıkararak kuvvet birdir. O halde Allah'a olan kulluğu gönülden benimsemiş ve teslim olmuş gönül erbabının temel yaklaşımı *“mademki O Allah uygun görmüştür, öyleyse uygundur”* şeklinde bir teslimiyeti dile getirmektedir.²⁵¹

²⁴⁵ Âl-i İmrân 3/26.

²⁴⁶ Alper, *Bir Kelam Problemi Olarak İmanın Psikolojik Yapısı*, 111.

²⁴⁷ Hasan Kâmil Yılmaz, *Ana hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat Yayınları, 2000), 175.

²⁴⁸ Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2016), 180.

²⁴⁹ en-Nisa 4/79; er-Rum 30/41.

²⁵⁰ en-Nisa 4/19.

²⁵¹ Halil Altuntaş, “Kulluk Bilincinin Gösterdiği Hedef, Teslimiyet”, *Diyanet Aylık Dergi*, 6/169, 44-47.

Bu tür teslimiyetin sergilenmesi dua ibadeti ile iç içe bir paralellik arz eder. Lütuf ve ihsanlar karşısında şükrünü dile getiren hamd ve senalar, katlanılması güç musibetler karşısında da hiçbir zaman isyan tavrı sergilemeksizin kişi; “*Doğrusu biz Allah’a aidiz ve muhakkak O’na döneceğiz*”²⁵² diyerek sabır ve tevekkül ile itaat göstererek, içinde bulunduğu durumu Allah’a arz etmektedir. Evlatları, Yusuf ve Bünyamin üzerine oynanan komplolar karşısında evlat acısı yüreğini dağlayıp iyice şiddetlendiği hengâmede Yakup (as)’ın; “*Ben tasa ve üzüntümü ancak Allah’a arz ederim*”²⁵³ şeklinde teslimiyetle dua edişi, anlatılmak istenen teslimiyet dua ilişkisini en güzel bir biçimde ifade etmekte ve türlü türlü olumsuzluklarla karşılaşan müminlere güzel bir yaklaşım sunmaktadır.

3.8. İnsanın Kendi Aleyhine Dua Etmesi (Beddua)

Mâtürîdî, insanın iyilik için dua ettiği gibi aceleci olması nedeniyle sıkıntı ve meşekkatler karşısında da şer için de dua ettiğini belirtir. Kur’an’da bu durumun “*insan, hayrı istediği gibi şerri de ister. İnsan pek acelecidir!*”²⁵⁴ ayetiyle ifade edildiğini açıklayan Mâtürîdî, insan kızdığı zaman, hayır için yaptığı dua gibi, kendisi, çocuğu ve eşi aleyhine dua (beddua) eder hatta bazen lânet ettiğini belirtir. İnsanın hoşlanmadığı bir durum veya küçük bir olay karşısında canı sıkılır ve bu sebeple kendisi, ailesi veya sevdiği insanlar aleyhine (şerri için) dua (beddua) edebilir. Fakat Allah onun duasını kabul etmez. Daha sonra pişman olan insan hayır duasında bulunur ve Allah ona verir.²⁵⁵ Mâtürîdî, insanın hayrı istediği gibi şerri de istemesinin iki şekilde yorumlanabileceğini belirtir. İnsan bilerek hayrı istediği gibi, aynı şekilde bir şeyi şer olduğunu bildiği halde onu ister. Ya da bilmeden ve gafletle kabul edilecek olsa, hayır için dua edince kabul edileceğini bildiği gibi insan şerri de ister.

Şer için dua eden kimse eğer inanmayan biriye alaylı bir şekilde dua eder. Mesela Kur’an’da inkârcıların şer için yaptığı dualar “*Hatırla, bir de şöyle diyorlardı: “Allahım! Eğer bu kitap senin katından gelmiş bir hakikat ise gökten üzerimize taş yağdır veya bize acı veren bir azap gönder!”*”²⁵⁶ “*Birisi, huzuruna yükselmenin birçok yolu bulunan Allah katından inkârcılar için gelecek olan ve hiç*

²⁵² el-Bakara 2/156.

²⁵³ Yûsuf 12/86.

²⁵⁴ el-İsrâ 17/11.

²⁵⁵ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’an Tercümesi*, 8/261.

²⁵⁶ el-Enfâl 8/32.

kimsenin savamayacağı azabın gelmesini ister”²⁵⁷ ilahi beyanlarla ifade edilir. İnanmayan kimseyi kendisi, ailesi veya yakınları aleyhine dua etmeye sevk eden amilin inkâr, cehalet ve inat olduğunu belirten Mâtürîdî, bu durumdaki kimselerin düşünme ve akletmeyi terk ettiğini savunur. Çünkü şayet onlar ilmin hakikatini ve onun gerçek olduğunu bilselerdi, kendilerini helak edecek bir dua etmezlerdi.²⁵⁸

Eğer insan Müslümansa nefesine yenik düşerek kendisi ve ailesi aleyhine bilerek kötülük içeren dua edebilir; ya da bilmeyerek, yanılarak veya gafletle kötülük içeren dua edebilir. Meselâ, insan Allah’tan hakkında hayırlı olacağını tahmin ettiği mallar ve evlilik gibi şeyler ister, fakat belki de bunlar onun hakkında şer olabilir. İnsan aslında tabiatı itibarıyla çok aceleci olarak yaratıldığı için ve bilgisinin sınırlı olmasından dolayı bir şeyin kendisine verilmesi için dua eder ancak bunun hakkında hayırlı olup olmadığı konusunda bilgisi olmaz. Bu yüzden duasında “ya Rabbi eğer hakkımda hayırlıysa” ifadesini kullanması daha uygun olur.

İnsan, aceleci olması nedeniyle bazen herhangi bir iş veya duruma sabredemez, eğer bu durum nimet olsa dahi ondan bıkar ve sabırsızlık gösterir. Aynı şekilde küçük bir şiddet veya musibet karşısında da aynı tavrı gösterir, musibetle imtihan edilince ona sabretmez, isyan eder yani aleyhine dua edebilir. Nitekim Mûsa’nın (a.s.) kavmine sıkıntı, zorluk ve meşakkat çekmeden bildiricin kuşu ve helva indirmek gibi, Allah onlara bazı ikramlarda bulunmuştur. Sonra onlar buna sabretmeyip şöyle dediler: “*Hani siz, ‘Ey Mûsâ! Biz bir tek yiyeceğe dayanamayacağız*”²⁵⁹. Onların Rablerinden sarımsak ve pırasa ve benzeri yiyecekler istemesi, insanın çok aceleci bir fitrata sahip olduğunu gösterir.

Mâtürîdî, Allah Teâlâ’nın, insanın kötü tavırlarından vaz geçmesi için onun fitratına kendini eğitme gücü yerleştirerek onu iki şekilden birinde kullanma kudreti var verdiğini belirtir. Bunlar da övülen ve yerilmeyen yönlerdir. Bunların birincisi, insanın kendisini sabır, hilim ve vakar sahibi olmaya alıştırmasıdır. İkincisi ise acelecilik özelliğini acele etmesi sayesinde kişinin övülmesini sağlayan hayırlı işlere ve itaatlara harcamasıdır. Yoksa yaratılışının ve tabiatının zahirine göre insan acele üzerine inşa edilmiş ve sözü edilen nimetlere sahip olarak yaratılmıştır. Görmez misin ki yüce Allah şöyle buyurdu: “*Gerçekten insan pek tahammülsüz bir tabiatla*

²⁵⁷ el-Meâric 70/1-3.

²⁵⁸ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’an Tercümesi*, 8/261.

²⁵⁹ el-Bakara 2/61.

yaratılmıştır. Başına bir fenalık geldi mi sızlanır durur. Ama ona bir nimet nasip olursa kendisinden başkasını yararlandırmaz. Ancak namaz kılanlar başka”²⁶⁰ işte bu yukarıda bizim sözünü ettiğimiz husustur.

Aynı şekilde Allah Teâlâ’nın kulunu emir, yasak, vâ’d edilenlere teşvik ve tehditle sınaması sayesinde onu andığımız eğitimle, yaratıldığı tabiatı ve inşa edildiği özelliklerinden çıkmaya muktedir olacak şekle dönüştürdü. Allah Teâlâ, insanın aceleciliğini belirttikten sonra şu müstesna diyerek bir kısım insanın öyle olmadığını yani iradesini doğru yolda kullandığını ifade ettiğini izah eder. Allah insanı işte çeşitli niyet ve değişik tavırlar sahibi olacak şekilde yarattı, hepsini tek bir niyet ve azim üzere yaratmadı. Bu sebeple de büyük sanatlara ve en yüce isimlere rağbet etmez. Aksine onları çeşitli tabiatlarda yarattı.²⁶¹

Kâdî Abdülcebbâr (ö. 415/1025) da insanın aceleci olmasının nedenin, onun beşer olarak zayıf bir varlık olmasından kaynaklandığını bu durumun insan için her zaman karşılaşılabileceği bir durum olduğunu belirtir.²⁶²

İnsanın zayıf bir varlık olması nedeniyle bazen olaylar karşısında nefesine yenik düşerek kendisinin veya yakınlarının ya da herhangi bir kimsenin aleyhine kötülük içeren dua edebilmesi olası bir durumdur. Mâtürîdî’ye göre Allah, bu durumdaki insanın elinde olmadan yaptığı duayı kabul etmediğini çünkü tamamen insan iradesinin dua için aktif olmadığını aksine aceleyle ve hırs ile yapılmış duadır. Ancak insan kötülük istediği için günahkâr olabilir o zaman da tevbe etmesi gerekir.

3.9. Dua Sabır İlişkisi

Sabır ifadesi Arapça’da “s-b-r” kökünden gelmektedir. Sözlükte “es-sabru/sabrun”; darlıkta kendini tutmak, nefsi, aklın ve İslam’ın yani şeriatın gerektirdiği şekilde, alıkonulması gereken şeylerden hapsedip alıkoymak, irâdesine hâkim olmak gibi manalarına geldiği gibi “engellemek, hapsetmek, bir darlık içerisinde tutmak, güçlü ve dirençli olmak” anlamlarına gelen sabır, terim olarak çile, başa gelen sıkıntı ve belâlar karşısında dayanmayı ve olumsuzlukları olumlu kılmak

²⁶⁰ el-Meâric 70/19-21

²⁶¹ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’an Tercümesi*, 8/261.

²⁶² Ebü’l-Hasen Kâdî’l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî, *Tenzihü’l-Kur’ân ‘ani’l-me’â’in* (Beyrut: Dârü’n-nehdati’l-hadîse, ts.), 442.

için gösterilen metanet mânâlarına gelmektedir. Dolayısıyla “sabrun” genel anlamlı bir lafızdır.²⁶³

Tehânevîye göre, sabır kelimesi, üzüntü, başa gelen sıkıntılar karşısında direnç göstermek ve olumsuzlukları olumlu kılmak için gösterilen metanettir.²⁶⁴ Ayrıca sabır, el çekmek uzak durmak anlamlarına gelir.²⁶⁵ Gazâlî’ye göre tevbe kavramından sonra “İmanın yarısı sabır, diğer yarısı da şükürden oluşur.” rivayetini zikretmek suretiyle önemine işaret eder. “Sabır, şehvet karşısında dinin emirlerini yerine getirme çabasıdır.”²⁶⁶

Sabrın akideyle sıkı bir ilişkisi vardır çünkü hayırda sabretmeyen kişi günahkâr olacağı gibi sabretmenin ahirette bir mükâfatının olmayacağını iddia etmek de itikadi anlamda sakıncalı bir durum oluşturur. İnsana istediğinin ve kendisi için hayırlı ve faydalı olanın en güzelini veren, Yüce Allah buna karşılık olarak kulundan ancak lâıykıyla, sabır içerisinde kulluk etmesini istemekte; gerçek manada bir kulluğun karşılığında ise, yine benzersiz nimetlere dolu cennetini vaat etmektedir. İnsanın doğumundan ölümüne kadar geçen süreçte sabır, dua ve tevekkül iç içedir. İnsanın aynı zamanda duası olan sabır, tevekkülünün de bir yansıması olduğu söylenebilir.

Mâtürîdî, Allah Teâlâ hayat ve ölümün her ikisini de imtihan için yaratmıştır. Zira Cenab-ı Hak ölümü, canlıların hiç istemediği ve son derece nefret ettiği, hayatı da canlıların çok arzu ettiği ve son derece haz duyduğu bir şey olarak yarattı, yani istenen ve korkulan şeyle imtihan. Görülüyor ki hayatı yaratmakla bir imtihan sebebi bulunduğu gibi ölümü yaratmakta da bir imtihan sebebi vardır.²⁶⁷

Bu imtihan sürecinin belli parametreleri vardır. Bunlardan en kayda değer ve önemli şeyin sabır ve dua olduğu söylenebilir. Zira Kur’an, “*Sabır ve namazla yardım isteyin. Ancak bu, huşû sahiplerinden başkasına pek ağır gelir.*”²⁶⁸ beyanıyla, bunu dünyada yaptıklarının karşılığını sabrederek ahirette alacağına inanan yani yakın derecesinde ümit eden müminlerden başkasının yapamayacağını belirtir. Sabreden kişi aynı zamanda ümit eder ve ilerde gerçekleşeceğine inanır. Bu inanç,

²⁶³ Ebü’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât Elfâzi’l-Kur’an Kavramları Sözlüğü*, çev. Yusuf Türker (İstanbul: Pınar Yayınları, Mayıs 2018), 829.

²⁶⁴ Muhammed A’lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid et-Tehânevî el-Farûkî, *Keşşâfû ıtlâhâti’l-fünûn ve’l-ulûm*, thk. Ali Rahruc (Lübnan: y.y. 1996), 2/823-4.

²⁶⁵ Yusuf El Karadâvî, *Kur’ân’da Sabır* çev. Fatih Tok (İstanbul: Nida Yayınları, 2017), 14.

²⁶⁶ Ebü Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî *İhyâ-u Ulumi’d-Din*, çev. Sıtkı Güllü (İstanbul: Huzur Yayınevi, 2008), 4/79-82.

²⁶⁷ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’an Tercümesi*, 15/288.

²⁶⁸ el-Bakara 2/45.

azim ve umutla sabreder.²⁶⁹ Ümit etmek ve azmetmek aslında bir şeyin gerçekleşmesini istemektir. Bu da dua ve sabrın iç içe olduğuna işaret eder.

Mâtürîdî'ye göre hayırda sabreden kimsenin Allah'tan sevap gibi bir talebi olmazsa o zaman sabır anlamını yitirebilir. Bazen de insan Allah'a sabır vermesi için dua eder. Mesela Hz. Yusuf'un *‘‘Rabbim dedi, zindan, bunların davet ettikleri şeyden daha hayırlı bence. Bunların düzenlerini benden uzaklaştırmazsan belki onlara meyleder de bilgisizlerden olurum’’*²⁷⁰ şeklindeki ifadesi onun harama karşı sabretmesi için Allah'a dua ederek yardım istemesi, dua ile sabır arasında önemli bir bağın olduğuna işaret eder.

Mâtürîdî, dünyadayken sabreden müminler için ahirette en çok umulan iyi akıbet, peygamberlerin ve meleklerin dünyada iken müminlere dua etmiş olmalarına bağlıdır. Çünkü onlar kendilerine dua izni verildikten sonra dua ederler. Yüce Allah onlara dua izni verip sonra dualarını kabul etmemesi ihtimali yoktur.²⁷¹ Mâtürîdî, peygamberler ve meleklerin, günaha girmemek için sabreden müminlere dua etmelerine işaret ederek sabır ve dua arasındaki ilişkiye vurgu yapar.

Kur'an-ı Kerim: *‘‘Ey iman edenler! Sabır ve namazla (duayla) Allahtan yardım isteyin. Kuşkusuz Allah sabredenlerin beraberdir’’*²⁷² buyurarak Allah'ın emirlerini yerine getirip yasaklarından kaçınma hususunda sabır ve duanın önemine dikkat çekmiştir.

Duaya icabet edilmesi için yalnızca isteklerimizi dillendirmek, hatta büyük bir içtenlikle ifade etmek yeterli olmamaktadır. Duanın kabulü için irâdeden amele yani söylemden eyleme geçmesi gerekir. Bu süreç fiili dua olarak isimlendirilebilir.²⁷³ Mümin; dua ve sabır perspektifinden hayata bakarak Allah ile bağını sıkı tutması gerekir. Yani Mâtürîdî'ye göre insanın, Allah inancını içselleştirmesi için sabır ve dua gibi temel dinamiklere gereksinim duyar.²⁷⁴

Peygamberlerin birçoğu taleplerini sabırla Allah'a ifade etmişler, O da peygamberlerin taleplerine icâbet etmiştir. Hz. Yakub'un uzun bir zaman sonra özlem duyduğu oğluna Hz. Yusuf'a kavuşması, Hz. Yusuf'un uzun yıllar kaldığı

²⁶⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an Tercümesi*, 1/197.

²⁷⁰ Yusuf 12/33.

²⁷¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an Tercümesi*, 16/154.

²⁷² el-Bakara 2/153.

²⁷³ Abdullah Yıldız, *Duâ Söylemden Eyleme* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2016), 178.

²⁷⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an Tercümesi* 7/457.

zindandan kurtularak özgürlüğünü elde etmesi buna misal olarak verilebilir. Kur'an, belâ ve musîbetlere karşı sabırda peygamberlerin kararlılıklarını ve duaya bıkmadan devam etmiş olmalarını, bizlere beyan ederek sabır ve dua ilişkisine dikkat çekmiştir.

Sabır ve dua, Kur'an'da kimi ayetlerde beraber zikrolunur. Meselâ, “*Ey Rabbimiz! Üzerimize sabır yağdır, ayaklarımızı sağlam bastır ve şu kâfir kavme karşı bizlere yardım et!*”²⁷⁵ Ayette görüldüğü üzere “efriğ” kelimesi kullanıldığı gibi “usub” (dök, yağdır) ve “etmim” (peş peşe lütfet) kelimeleri de kullanılır. Ayaklarımıza sebat ver ve inkârcı topluma karşı bize zafer nasip et. Düşmanla karşılaşan her mümin için benzer şekilde dua etmesi gerekli olan bir görevdir. Mu'tezile'nin telakkisine göre ise bu tür bir duanın sistem içinde yeri yoktur, çünkü Allah onlar için en elverişli olanı (aslah) yapmıştır.²⁷⁶

Bu ayet dua ile Allah'tan sabır dilemeyi ifade eden güzel bir misâldir. Belki de düşmanlarımızın bizi her taraftan kuşattığı bir dönemde Müslümanlar olarak en çok ihtiyacımız olan duayı bu ayet bize bildirmektedir. Zemahşerî bu ayeti şöyle tefsir ederek dua ve sabır arasındaki bağı işaret etmiştir: “*Ayaklarımıza sebat ver. Savaşın ayakların sürçtüğü kaypak zemininde sebat edebileceğimiz yüreklilik, düşmanın gönlüne korku salma vb. sebepler nasip et bizlere.*”²⁷⁷ Sonuç olarak insan, sıkıntılı durumlarda üzerine düşenleri yapmalı, sabretmeli, Allah'tan dua ile yardım istemelidir.²⁷⁸ Aynı şekilde Kur'an, “*Rabbena efriğ aleyha sabran*”²⁷⁹ beyanıyla sabır ve dua arasındaki ilişkiye dikkatlerimizi çeker. Beydavî bu ayeti tefsir ederken kullandığı şu cümleler, sabır ve dua ilişkisi açısından dikkate şâyandır: Talut ve ordusu Allah'a sığındılar. Bunda açık derin bir ifade vardır. Çünkü kalplerine, işin dayanağı olan sabrı aktarması için dua ettiler. Sonra da kaygan savaş alanında sabrın sonucu olan ayaklarının kaydırılmamasını istediler. Sonunda da bu ikisinden hâsıl olan zaferi istediler.²⁸⁰ Bu ifadeler, dua vasıtasıyla Allah'tan sabır dilemenin ehemmiyetine ve iki kavram arasındaki ilişkiye vurgu yapmaktadır.

²⁷⁵ el-Bakara 2/250.

²⁷⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an Tercümesi* 2/168.

²⁷⁷ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf an Hakâiki Gavâmidü't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvil fi Vucûhi't-Te'vil*, çev. Muhammed Coşkun vd. (İstanbul: Mega Basım Yayın, 2016), 1/786.

²⁷⁸ el-Bakara 2/153.

²⁷⁹ el-Bakara 2/250.

²⁸⁰ Abdullah b. Ömer b. Muhammed Beydâvî, *Envârü't Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*, trc. Abdülvehhab Öztürk (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2011), 1/317.

Sabrın gücü ve kuvveti umudun desteğiyle orantılı olarak artmaktadır. Duanın buradaki fonksiyonu yardım talebinin yanı sıra umut için dayanak sağlamaktır. Sabır Allah'ın lûtfü ve ihsanı olduğu veya Allah'ın sabır veren olması hasebiyle ancak O'ndan sabır konusunda yardım dileğinde bulunulması gerektiği Kur'ân'da hatırlatılmaktadır.²⁸¹

İnanan insan hayatında karşılaşacağı her durum karşısında gerek mutluluk ve bolluk anlarında gerekse yokluk, belâ ve musîbetler karşısında sabırlı bir duruş sergilemesi gerekir. Mümin; yaşamın her anında Allah'ın kendisini gözetip koruduğunu ve gözetlediğini unutmamalıdır. Hayatın varlığının ve hayatta karşılaşabileceği şeylerin başlı başına sabredilmesi icap eden önemli hususlar olduğu bilincini taşıyarak, hayatını sabır ve dua üzerine temellendirmeyi hedeflemelidir.

3.10. Dua ve Şefa

Bir kavram olarak dua, dinî duygu ve yöneliş konusunda birbirine yakın olan zikir, tesbih, hamd, senâ, şükür, tövbe, istiğfar, istiâze, tevessül, şefa vb. kavramların genel çerçevesini oluşturmaktadır.²⁸²

Kelâmda ya da özelde Mâtürîdî'ye göre şefaatin “olup olmadığı” tartışmasına girilmeyecek sadece dua ile ilişkisi bakımından ele alınacaktır. Şefaatin, kişi için Allah'tan bağışlanma ve rahmet dilemeye yönelik bir dua yönünün olduğu söylenebilir. Kul şefaati kapsamına girerse, dua ve rahmetten payını alır. Kötü şefaati ise lanet ve azap duasıdır, kul buna müstehak değildir, ancak müstehak olursa o dua sebebiyle de bir payı olur. Şefaati insanların ihtiyaç duydukları önemli husustur, çünkü şefaati Kur'an'da Hz. Peygamber'den gelen rivayetlerde yer almaktadır. Şefaati, nefret ve ceza vermenin muhtemel olduğu zamanlarda söz konusu olur. Hayırlı kimselerin ve cezalı durumda olan kişiden razı olan kimselerin şefaati ile ceza almış olan kişi affedilir. Mâtürîdî, Allah'ın, büyük günah işleyen bir kimseyi tevbe etmedikçe bağışlamayarak cehennemde ebedi bırakacağını ve kimseye küçük günahlardan dolayı da azap etmeyeceğini savunan Mu'tezile'nin iddiasına karşı çıkar ve şöyle der: O takdirde (ulûhiyet makamına) minnet etme konusunda Kur'an'dan ve Sünnet'ten gelen bunca beyanların çoğu ortadan kalkar, ayrıca ilim ehlinin Allah'a ve

²⁸¹ el-Bakara 2/249-250; el-A'râf 7/126.

²⁸² Selahattin Parlador, “İslâm'da Dua”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/531.

O'nun rahmetine yönelik fitri kabulleri devreden çıkar ve duanın bir ehemmiyeti de kalmaz.²⁸³

Mâtürîdî, Mu'tezile'nin şefa'at anlayışını eleştirerek bu anlayış sonucu insanın Yaraticısından talepte bulunmaktan uzaklaşacağını ayrıca O'nun rahmeti, bağışlaması ve yardımından ümit kesen bir duruma geleceğini savunur. Allah'ın sadece insana amelinin karşılığını vermesi ondan başkasını ve fazlasını vermeyeceğini iddia etmek O'nun pragmatist nitelendirmek ve kudretini sınırlandırmak anlamına gelir. Bu durum aslında Allah'ın sıfatlarından soyutlanması anlamına gelir ki naslara aykırıdır. İnsana şah damarından daha yakın olan Allah'a her an dua etmek Allah ile insan arasındaki bağın güçlenmesi açısından oldukça önemlidir.

Ayrıca şefa'at kişinin başka bir kimse için dua etmesidir. Duaya gelince, ehli-i imandan günahkâr olanlar için dua edilmesini benimseriz ve kulun işlediği günahlar için ona şefa'at edilir; ancak (sevaplar da dâhil) kulların işledikleri bütün işler için kendilerine şefa'at edilecek değildir. Çünkü hikmet açısından iyi işlerden dolayı onları azaba çarptırmak isabetli olmaz, aksine böylelerine en büyük sevap ve en yüksek makamlar verilebilir. Bu gibiler için şefa'at ve bağışlanma talep etmek birkaç yönden tutarlı olmaz: En önemlisi bu durum hikmet açısından isabetli değildir.

Şefa'ati dua kapsamında ele alan Mâtürîdî, Kur'an'ın Hz. Peygamber'in müminler için "istiğfar" etmesini²⁸⁴ Hz. Peygamberin şefa'ati olarak yorumlamıştır. Ona göre şefa'atin, bir anlamı bir kimseye diğer bir kimsenin iyiliklerini anlatmaktır.²⁸⁵ Kur'an'da, Hz. Peygamber'in müminler için istiğfarda bulunmasının yer alması şefa'at ile dua arasında sıkı bir ilişki olduğunu ortaya çıkmaktadır.²⁸⁶ Aynı şekilde Mâtürîdî, Kur'an'da şefa'atin duâ manasına geldiğini ifade eden âyetlerin gerekli vasıflara sahip bulunan kimseye meleklerin duâ edeceğini ve böylece hata ve günah işlemiş olan kişiye şefa'at edileceğini savunur.²⁸⁷ Vefat etmiş bir kimsenin, arkasından ona dua eden salih bir evladının olması durumunda o kimseye Allah'ın rahmet etmesinin de şefa'at kapsamında değerlendirilebileceğini belirtir. Mâtürîdî, şefa'at edilen kimseye aslında günahları için değil, şirk koşarak tevhid inancından

²⁸³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an Tercümesi*, 3/313.

²⁸⁴ en-Nisâ 4/6439; en-Nur 24/62.

²⁸⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an Tercümesi*, 3/314.

²⁸⁶ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1939), 1/662-668.

²⁸⁷ Mâtürîdî, *Kitabu't-tevhid*, 589.

uzaklaşmadığından ve iyiliklerinden dolayı şefa'at edildiğini savunur.²⁸⁸ Şefa'at özünde duadır. Allah'ı mecbur bırakmak gibi bir durum söz konusu olamaz. Müşrik ve kâfir gibi inanmayan kimselerin affedilmeleri için dua da edilmeyeceği gibi onlar için şefa'at edilmesi de beklenemez.²⁸⁹ Şefa'at konseptini dua ile temellendiren Mâtürîdî'ye göre duada olduğu gibi şefa'atte de kulun Allah'tan şefa'at dileyerek bağışlanma talebinde bulunma durumu vardır. Yani şefa'atin de mahiyet olarak dua yönü vardır çünkü kul Allah'tan şefa'at talep etmekle O'nun azametini ve vahdaniyetini kendisinin de acziyetini itiraf eder.

3.11. Dua Tevessül İlişkisi

Tevessül sözlükte “yaklaşma ve bir şeyin vesilesiyle maksuda ulaşabilme” anlamına gelir. “Vesele illallah” yani yaptığı bir işle Allah'a yakınlaştı ve “vasıl”, Allah'ı isteyen, O'na rağbet eden anlamına gelmektedir.²⁹⁰ İstilahta bir Müslümanın peygamberleri, sâlih kimseleri ya da işlediği Salih amelleri vesile edinerek Allah'a yakın olmaya çalışmasını ve O'ndan birtakım isteklerde bulunmasını ifade eder.²⁹¹ Duada tevessülden maksat ise kabul edilmesi için Allah katında kıymeti olan bir şeyle O'ndan istekte bulunmaktır. Dolayısıyla duaların kabul olunmasında doğru bir tevessül anlayışıyla Allah'a yalvarmanın oldukça önemli bir yeri vardır. Zira yanlış tevessül uygulamaları hem yapılan duaların geçersiz olmasına hem de dua eden kimselerin şirke düşmelerine ve inanç bağlamında birtakım problemlerle karşı karşıya kalmalarına neden olabilmektedir.

İslâm, tevhid esasına dayalı olan bir dindir. Bütün ibadetler gibi dua da yalnızca Allah'a yapılır. Bu itibarla dua kul ile Allah arasında doğrudan yani aracısız gerçekleşen bir iletişim sürecini ifade eder. Bu süreç içerisinde herhangi bir aracıya yer yoktur. Ancak bu durum kulun, yapacağı duanın kabulü için Allah'ın razı ve hoşnut olacağı bazı vesilelerden faydalanmasına engel değildir. Mesela Kur'an, müminlere Allah'a yaklaşma sürecinde vesile aramalarını emretmektedir.²⁹² Kitap'a paralel olarak hadislerde de sahabenin, hayatta iken Hz. Peygamber'le, O'nun

²⁸⁸ Mâtürîdî, *Kitabu't-tevhid*, 587.

²⁸⁹ Vezir Harman, “Yanlış Şefa'at Algılarını Düzeltmeye Bir Katkı Açısından Şefa'atin Velayet ve Dua ile İlişkisi”, *Uluslararası Yanlış Algılar ve Doğru İslam Sempozyumu Bildirileri*, ed. Kasım Şulul vd. (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Yayınları, 2016), 557-572; Mustafa Şen, “Mâtürîdî'nin Tefsiri Bağlamında Şefa'at”, *Ekev Akademi Dergisi* 22/73 (2018), 485-512.

²⁹⁰ İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arap*, 5/122.

²⁹¹ Yusuf Şevki Yavuz, “Tevessül”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/6.

²⁹² el-Mâide 5/35.

vefatından sonra da amcası Abbas ile tevessülde bulunarak Allah’a dua ettiklerine dair bilgiler yer almaktadır.²⁹³ Ancak bu nakillere rağmen Hz. Peygamber’den sonra kendisiyle Allah’a tevessülde bulunulabilecek salih bir zat olup olmadığı hususu İslâm âlimlerince tartışmalı bir konu olmuş özellikle Selef âlimleriyle muarızları arasında bu konuda yoğun ilmî tartışmalar sonucunda tevessül ve çeşitleriyle alâkalı çeşitli yaklaşımlar ortaya çıkmıştır.²⁹⁴

Kur’an, *“Ey iman edenler! Allah’tan korkun. O’na yaklaşmaya vesile arayın ve O’nun yolunda cihat edin ki kurtuluşa erebilesiniz”*²⁹⁵ beyanıyla mü’minlerin vesile aralamalarını tavsiye eder. Yani Kur’an, mücerret iman ile yetinmeyip, Allah’tan korkmayı, fena ahlaktan ve fena amelden sakınmayı emretmekte; Allah’a yaklaşmak için, haramlardan kaçmanın yanında farzları yerine getirmeyi, bunun da ötesinde güzel işler yaparak kişinin kendisini Allah’a sevdirmesini tavsiye eder.²⁹⁶ Farklı görüşler bulunmakla birlikte genel olarak İslâm âlimleri Allah’a yakın olmak amacıyla vesile aramayı “ilim ve ibadetle O’nun yoluna girme, İslâmî erdemlerle nitelenme” şeklinde açıklanmışlardır. Müfessirler vesileye *“Müslümanı Allah’ın rızasına ulaştıran her türlü ilim ve amel”* anlamını vermiş ve nâfile ibadetleri de bunun kapsamı içinde değerlendirmişlerdir.²⁹⁷

Mâtürîdî, Allah’a isyan etmekten sakınmak suretiyle *“O’na yaklaşmak için vesileyi isteyin”*²⁹⁸ ayetinde ifade edilen “vesile” nin, yakınlaşmak anlamına gelen “zülfet” kelimesi ile aynı olduğunu belirtir. Mâtürîdî, aynı şekilde vesileyi, Allah’ın rızasını kazanmaya ve O’na yakınlığa sebep olan şeyler, kendisi ile Allah’a yaklaşılacak ibadet ve taatler ile terk edilen kötü davranışlar, şirkten korunmak ve takvalı olmak şeklinde yorumlar.²⁹⁹ Vesilenin bu anlama geldiğini *“Onlara Âdem’in iki oğlunun haberini gerçeğe uygun olarak anlat: Hani ikisi de birer kurban sunmuşlar, birininki kabul edilmiş, diğerininki kabul edilmemişti. Kurbanı kabul edilmeyen, diğerine “Andolsun seni öldüreceğim!” dedi. O da dedi ki: “Allah ancak takva sahiplerinden kabul eder”*³⁰⁰ ayetini delil göstererek savunur.³⁰¹ Görüleceği

²⁹³ Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Camiu’s-sahih* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2007), *İstiskâ* (h.no: 1010) (2007), 3.

²⁹⁴ Yavuz, *“Tevessül”*, 41/6.

²⁹⁵ el-Mâide 5/35.

²⁹⁶ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili Tefsiri*, 3/1669.

²⁹⁷ Yavuz, *“Tevessül”*, 41/7.

²⁹⁸ el-Mâide 5/35.

²⁹⁹ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’an* Tercümesi, 4/201.

³⁰⁰ el-Mâide 5/27.

³⁰¹ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’an* Tercümesi, 4/223.

üzere Mâtürîdî, tevessül kavramını şirkten korunma ve takvalı olma, taat ve salih amelle Allah'a yakınlaşma şeklinde kabul ederek "salih zat" unsurunu gündemine almamıştır. Onun, tartışmalı kabul ettiği konuya görmek istemediği söylenebilir.

Kuran'da geçen "*Bedeviler arasında öyleleri de vardır ki, Allah'a ve ahiret gününe inanır, hayır yolunda harcadıklarını Allah'a yakın olmak ve peygamberin duasını almak için vesile sayar. Bilesiniz ki bunlar kendileri için bir yakınlık vesilesidir. Allah onları rahmetiyle kuşatacaktır. Şüphesiz Allah bağışlayıcıdır, esirgeyicidir.*"³⁰² Onlar hayır yolunda harcadıklarında peygamber bundan dolayı onlara dua ediyor ve bağışlanmaları için dua ediyordu. Bu durum, Resûlullah'ın bağışlanmaları dileği ve duasıyla onlar için Allah'a yakın olmanın vesilesiydi. Bazıları da şöyle demiştir: Hayır yolunda harcadıklarım ve peygamberin duasını, Allah'a yakın olmak için vesile kılmışlardır. Bu durumda onların hayır yolunda harcadıkları, onlar için Allah katında bir yakınlık vesilesi olmuştur. Yine peygamberin duası, onlar için kalp sükûneti ve münafıklıktan beraat vesilesi olmuştur. Çünkü peygamber, inkârcılar ve münafıklar için dua etmezdi.

Hz. Peygamber, onlara dua ettiğinde, bu durum onların kalpleri için sükûnet olmuş ve münafıklıktan beraatlarının göstergesi olmuştur.³⁰³ "*Çünkü senin duan onlar için sükûnettir*"³⁰⁴ mealindeki beyan bu anlama gelir. Yani onların kalpleri, peygamberin duasıyla, münafık olmadıkları ve bundan uzak oldukları düşüncesiyle sükûnet bulur ve yatıştır. Bilesiniz ki bunlar kendileri için bir yakınlık vesilesidir. Allah Teâlâ bu beyanı önceki ayette bildirdiğine karşılık olarak bildirmiştir. Bu da şu anlama gelir: "Başınıza kötü hallerin gelmesini bekler durur. Kötü haller kendi başlarına gelsin" Cenab-ı Hak, onların müminler hakkında bekleyip durdukları belaların onların başlarına geleceğini bildirmiştir. Burada O, müminlerin hayır yolunda harcadıkları ve bununla Allah'a yakınlık vesilesi saydıkları eylemlerin, onlar için Allah katında yakınlık vesilesi olduğunu bildirmiştir.³⁰⁵

3.11.1. Hz. Peygamber ile Tevessül

Allah Teâlâ Kur'an'da kendisine en güzel isimleriyle dua edilmesini ve kendisinin övülüp yüceltilmesini emretmiş³⁰⁶ Kur'an okuduktan sonra dua etmek de

³⁰² et-Tevbe 9/99.

³⁰³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an Tercümesi*, 2/470.

³⁰⁴ et-Tevbe 9/103.

³⁰⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an Tercümesi*, 470.

³⁰⁶ el-A'râf 7/180; Kâf 50/39-40.

Allah'ın sıfatlarıyla tevessül kapsamında değerlendirilmiştir. Allah'ın zâtı, isimleri ve sıfatlarıyla tevessülün caiz olduğu hususunda âlimler arasında ittifak vardır.

Peygamber (s.a.v) ile tevessülü bütün âlimler caiz olarak görmüşler; ancak mâhiyeti konusunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. İbn Teymiyye, Muhammed Abduh, Reşid Rıza gibi selefi âlimler Resûlullah ile tevessülün hayatta iken kendisinden dua istemekten ibaret olduğunu dolayısıyla O'nun Allah nezdindeki makamı ve derecesinin hakkı ile tevessülde bulunmanın caiz olamayacağını öne sürmüşlerdir. Diğer âlimlerin çoğunluğu ise Hz. Peygamber'in zâtı ve Allah katındaki derecesiyle o daha dünyaya gelmeden önce, hayatta iken ve vefatından sonra tevessülde bulunulabileceğini, âlimlerin çoğunluğunun bunu câiz olarak kabul ettiğini, bunlardan İmam Mâlik'in Allah Resûlü'nün kabrine yönelerek tevessülde bulunmakta bir sakınca görmediğini ifade etmişlerdir.³⁰⁷ Biz de bu görüşü yerinde buluyor; şirke düşülmediği müddetçe Hz. Peygamber'in Allah katındaki derecesiyle tevessülde bulunmakta her hangi bir sakınca bulunmadığı kanaatini paylaşıyoruz.

3.12. Dua ve İstiğase

Mâtürîdî, Kur'an'ın “*ancak sana ibadet ve ancak senden yardım isteriz*” ifadesiyle mü'min kimsenin Allah'tan yardım istediğini ve bunun da tevhidi ifade ettiğini belirtir. İbadet etme ve yardım istemenin peş peşe gelmesinin de Allah'tan istemek için ibadetin önemli bir yeri olduğunu çünkü bu durumun daha bir samimiyet ifade ettiğini savunur.³⁰⁸

Allah'tan başkasından yardım isteme konusunda Kur'an'da ifade edilen “*Yine o günü (düşünün ki, Allah, kâfirlere): Benim ortaklarım olduklarını ileri sürdüğünüz şeyleri çağırın! buyurur. Çağırılmışlardır onları; fakat kendilerine cevap vermemişlerdir. Biz onların arasına tehlikeli bir uçurum koyduk*”³⁰⁹ müşriklerin durumu hakkında Mâtürîdî, müşriklerin kıyamette kendilerine yardım ederler ve onları korurlar beklentisiyle put ve diğer varlıklara ibadet etmelerinin kıyamette bu beklentilerinin boşa çıktığını ileri sürerek Allah'tan başka kimseden kıyamet günü için yardım etme beklentisi içine girmenin yanlış olduğunu belirtir.³¹⁰

³⁰⁷ Yavuz, “Tevessül”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 41/6-8.

³⁰⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 1/20-25.

³⁰⁹ el-Kehf 18/52.

³¹⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 9/74.

“Eğer kulumuz Muhammed'e indirdiğimiz Kur'an'ın Allah kelâmı olduğunda şüpheniz varsa, haydi onun bir sûresinin benzerini de siz getirin! Şayet iddianızda haklıysanız, Allah'tan başka bütün şâhitlerinizi yani dil ustalarını ve âlimleri de çağırın!”³¹¹ Mâtürîdî Kur'an'ın, müşriklere, Hz. Peygamber'e indirilen Kur'an-Kerim'in Allah'tan indirildiğinden şüpheniz varsa akıl hocalarınızdan yardım isteyerek başka bir kitap getirmelerini talep ettiğini belirtir. Kur'an Allah'tan vahyolunan bir kitap olduğu için bunu yapamayacaklarını yani yardımın söz konusu olamayacağını izah eder.³¹²

Mâtürîdî'nin ifadelerinden şefaât meselesinde olduğu gibi Allah izin vermedikçe O'nun dışında hiç kimse, ne bu dünyada ne de ahirette insana ne bir zarar ne de bir fayda verebilir. Kıyamet gününde de din gününün sahibi yani yegâne otorite Allah olduğu için O izin vermedikçe hiç kimsenin yetkisi ve gücü söz konusu olamaz. Yani mutlak irade ve güç sahibi olan Allah dilemedikçe hiçbir şeyin olması asla düşünülemez.

3.13. Dua ve İbadet İlişkisi

Dua, insanın yaratıcısı ile diyalog kurma ve iletişime geçme biçimi olmakla beraber Kur'an'da ve hadislerde bildirildiği yönüyle onun ibadet olma özelliği de vardır ki biz bunu Peygamberimizin “*Dua ibadetin ta kendisidir*”³¹³ ifadesinde açıkça görmekteyiz.

Matürîdî, “*Ben cinleri ve insanları ancak bana ibadet etsinler diye yarattım.*”³¹⁴ ayetini yorumlarken, bünyelerine yerleştirilen temyiz gücü ve bilgi edinme kabiliyetinin yanında daha birçok güzelliklere/üstünlüklere sahip kılınan akıl sahibi varlıkların, bu nitelikleriyle diğer yaratıklardan farklarını idrak ederek Allah'ın Rububiyetini tanıyıp/kabul edip kendilerinin de kulluk görevlerini yerine getirip-getirmeyeceklerine ve verilen nimetlere karşı şükredip-etmeyeceklerine dair sınanmak üzere yaratıldıklarını vurgular. Ayrıca bu kadar nitelikli bir şekilde yaratılan insanların başıboş bırakılmalarının, yani gayr-i âkil varlıklar gibi herhangi bir mükellefiyetten muaf tutulmalarının hikmet ilkesiyle çelişeceğini belirtir.³¹⁵ Hikmeti “isabetli davranış” olarak tanımlayan Mâtürîdî'ye göre hikmet “her şeyi

³¹¹ el-Bakara 2/23.

³¹² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 1/141.

³¹³ Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *Es-Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), 40

³¹⁴ Zâriyât, 51/56

³¹⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an* 14/155-156.

yerli yerine koymak” anlamına geldiğini ve bunun aynı zamanda “adalet” ile eş anlamlı olduğunu, Allah’ın fiillerinin de bunun dışına çıkmayacağını belirtir. Dolayısıyla Mâtürîdî’nin düşünce sisteminde hikmet, her şeyi yerli yerine koyma, adalet ve sonucu itibarıyla iyi ve güzel davranış demektir. Burada “sonucu itibarıyla” kaydı Maturîdî’nin hikmet anlayışında son derece önemlidir.³¹⁶

Allah, Kur’an’da insanın asıl görevinin kulluk olduğunu³¹⁷ bildirmiştir. Kul, ibadetler aracılığıyla Allah’a yaklaşımaya ve O’nun rızasını kazanmaya çalışır. Dua da bu kapsamda kulluğun temel ögesi,³¹⁸ ibadetin esas rüknüdür.³¹⁹ İslam’da kulluğun en önemli ifadesi olan namaz ibadeti, Kur’an’da dua anlamına gelen salat³²⁰ kavramıyla zikredilmiştir.

Dua sözlükte çağırma anlamına gelse de bu çağırma sıradan bir çağırma değildir. Onda her zaman bir tazim, tazimle birlikte bir talepte bulunma vardır ki Allah Kur’an’da inanmış kullarından sabır ve namazla yardım dilemesini³²¹ istemiştir. Namaz tazimin, birlemenin, saygı duymanın ve yardım dilemenin en üst noktasıdır. Peygamberimizin bildirdiğine göre secde kulun Allah’a en yakın olduğu³²² ve tazimin en üst seviyede olduğu noktadır. Tüm bunlardan yola çıkarak diyebiliriz ki ibadetlerin arasında büyük bir öneme sahip olan namazın dua anlamına gelen salat kelimesi ile bildirilmesi duanın başlı başına bir ibadet olduğunu bizlere göstermektedir. Ayrıca Kur’an’da birçok ayette ibadet için kullanılan fiillerin genel olarak dua kelimesinden türemiş olması³²³ da duanın ibadetler arasındaki yerini vurgulaması açısından önemlidir.

İslam’da ibadet, en genel anlamıyla müminin Allah’a karşı duyduğu sevgi ve saygı sonucu O’nun rızasına uygun davranma çabası ve gerçekleştirdiği iradi davranışlardır.³²⁴ Dua ise İslam’ın bir ibadet olarak ısrarla üzerinde durduğu ve önem verdiği bir eylemdir. Mü’min suresinde geçen şu ayet duanın ibadet olduğunu

³¹⁶ Ali Kürşat Turgut - Sabri Yılmaz, “İslam Kelamı ve Felsefesi Açısından Dua: Mâtürîdî ve Âmirî Örneği”, *Beytulhikme Dergisi* 2/3 (2021)1221-1244.

³¹⁷ ez-Zâriyât 51/56.

³¹⁸ İbrahim Kâfi Dönmez, “Dua”, *İslam’da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2006), 1/422.

³¹⁹ Osman Cilacı, “Dua ve İbadet”, *Diyanet Dergisi* 11/5 (Eylül-Ekim 1972), 285.

³²⁰ el-Bakara 1/110; en-Nisa 4/ 77; el-En’âm 4/72.

³²¹ el-Bakara 1/153.

³²² Müslim, *Salat* 215; Ebu Davut, *Salat* 148.

³²³ Parlador, “İslam’da Dua”, 9/531.

³²⁴ Ferhat Koca, “İslam’da İbadet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/240.

açık bir şekilde ifade etmektedir: “*Rabbiniz şöyle buyurdu: Bana dua edin, size icabet edeyim. Doğrusu bana ibadet etmekten büyüklenenler; cehenneme aşağılanmış kimseler olarak gireceklerdir.*”³²⁵

Mâtürîdî bu ayeti kerime eğer mü’minler hakkında gelmiş ise öncelikle Allah’ın hukukunu onun emirlerini ve yasaklarını yerine getirememekle ilgili noksanlıklardan dolayı Yüce Allaha istiğfar etmek anlamına geldiğini belirtir. Yani Allah, benden sizi bağışlamamı isteyin ki ben sizi bağışlayayım, affedeyim buyurmaktadır. Bana dua edin, duanızı kabul edeyim bu cümlelerin, bana tövbe edin tövbenizi kabul edeyim manasına gelmesi de olabilir, eğer ayet-i kerime kâfirler hakkında ise o zaman bana dua edin, duanızı kabul edeyim cümlesi benim birliğimi kabul edin sizi bağışlayayım veya bana kulluk yapın sizi bağışlayayım anlamına gelir.³²⁶

Dua, Kur’an’da Allah’ı tanıma, O’na iman ve ibadet etme, hürmet ve itaat göstergesi, sevgi ifadesi, yaklaşma vesilesi, sığınma ve yardım talebinde buluna gibi anlamlarda kullanılır.³²⁷ Dua, kulu ile Yaratıcısı arasında kurulan bir köprü, birbirine denk olmayan iki varlık arasındaki iletişimidir. Dua, aynı zamanda dini bir hayatın işareti, dini duygu ve düşüncenin ifade ediliş şeklidir.³²⁸

Dua, Allah’a inanan insanın O’nun her şeyin tek ve mutlak sahibi olduğuna iman ettiğinin göstergesidir. Allah’ın her şeyden haberdar olduğunun farkındalığını yaşaması ve insanın her halini O’na arz etmesidir.³²⁹ İşte bu sebeple dua, ibadet mesabesindedir ve Allah, kulunun yüzünü her daim kendisine dönmesini ve O’na niyazda bulunmasını ister. Dualarına icabet edeceğini bildirir.³³⁰ Yapılan dualara icabet etmeyi gerçek Tanrılık vasfı olarak görmüş, kendisinden başka varlıklara yapılan duaların kabul olmayacağını bildirmiştir.

Kur’an’da “*Dua edilmeye lâyık olan O’dur. O’nun dışında el açıp dua ettikleri şeyler, onların hiçbir isteğini karşılayamazlar. Onlar ancak, ağzına gelsin diye iki*

³²⁵ el-Mü’min 40/60.

³²⁶ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’an Tercümesi*, 13/84.

³²⁷ Adil Bebek, *Din ve Düşünce Açısından Dua* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 1998), 47.

³²⁸ Mehmet Soysaldı, *Kur’an’da Dua* (İstanbul: Şule Yayınları, 1999), 20.

³²⁹ İlknur Yılmaz, *Yahudilikte Dua*, (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 22.

³³⁰ el-Bakara 2/186.

avucunu suya doğru açıp yalvaran kimse gibidir. Hâlbuki bu yoldan su asla onun ağzına gelecek değildir. Kâfirlerin duası hep boşa gider.”³³¹

İslam dininde ibadet çok boyutludur. Allah inananlara çeşitli formlarda farklı ibadetlerde bulunmalarını emretmiştir. Bu ibadetlerden biri de duadır. Dua başlı başına bir ibadet olmakla birlikte diğer tüm ibadetler içerisinde duayı barındırmaktadır. Yani İslam’da dua, insanoğlunun tüm faaliyetleri olarak karşımıza çıkar.

Duanın ibadet olması dışında farklı ve önemli başka boyutları da vardır ki onlardan biri de insanın, Allah ile iletişim kurma vasıtası olmasıdır. İnsanlar bazen bireysel bazen de toplu olarak duaları aracılığıyla ontolojik olarak denk olmadığı Yaraticısı ile konuşma ve ondan talepte bulunma imkânına ulaşırlar. Bu talepler kişinin bireysel isteklerini ihtiva ettiği gibi toplumsal hayatına yansıyan sorun ve ihtiyaçları da muhtevidir. İnsan her halini dua ile Allah’a arz eder ve karşılık bulmasını ve isteklerinin gerçekleşmesini bekler.

Bir hadis-i şerifte de “*Dua, ibadetin özüdür*” buyurulmaktadır.³³² Çünkü ibadet taklit ile olur, ama duada taklit yoktur; insan ancak ihtiyaç anında, kendisinin bir şeye muhtaç olduğunu, fakat onu elde etmekten aciz olduğunu gördüğünde dua eder, o sırada Rabb’ine yakarır. İşte bu açıdan dua ibadetin özüdür. Rabb’inize dua edin mealindeki ifadeye bazı müfessirler, Rabbinizin birliğini kabul edin anlamını verdiler. Yalvara yakara ve gizlice dua edin. Bu beyandaki “*tazarru*” kelimesinin boyun bükerek anlamına, “*hufye*” kelimesinin de “ihlaslı olarak” anlamına geldiği söylenmiştir. “*Tazarru*” kelimesine açık olarak, “*hufye*” kelimesine gizli olarak anlamı da verilmiştir. Bunun aslı şudur: Rabb’inize her zaman ve her saat kulluk yapın! Yahut boyun bükerek ve ihlaslı olarak dua edin! Bilesiniz ki O, haddi aşanları sevmez. Denildi ki: Burada Allah’a şirk koşarak haddi aşanlar kastedilmektedir. Bu cümleye, Allah, duada haddi aşmayı sevmez manası da verilmiştir; mesela bir insanın şu şekilde dua etmesi: Allah’ım! Beni peygamber veya melek yap! Beni cennette şöyle bir yere ve şöyle bir makama yerleştir! Abdullah b. Muğaffel (r.a.), oğlunun şöyle dua ettiğini işitmiş: Allah’ım! Senden Firdevs cennetini istiyorum ve şunları da istiyorum. Babası Abdullah b. Muğaffel oğluna şöyle dedi: Allah’tan

³³¹ er-Ra’d 13/14.

³³² Tirmizi, ‘*Da’avat*’, 2.

cenneti iste ve cehennemden O'na sığın! Çünkü ben Resûlullah'ın (s.a.) şöyle buyurduğunu işittim: “*Duada ve temizlikte haddi aşan insanlar çıkacaktır.*”³³³

Duada haddi aşmak, muhtemelen insanın Rabbinden layık olmadığı şeyi istemesidir, mesela hayırlı insanların ve peygamberlerin kerametini istemesi gibi. Ayette geçen “*i'tidal*” kelimesi, konulan sınırı aşmak anlamına gelir. Rabb'inize yalvara yakara ve gizlice dua edin mealindeki cümle hakkında Hasan-ı Basri şöyle dedi: Rabbiniz size nasıl dua edeceğinizi öğretmektedir. Cenab-ı Hak, duasından razı olduğu salih bir kul hakkında şöyle söyledi: “*Hani o alçak sesle Rabb'ine yalvarmıştı.*”³³⁴ Enes b. Malik (r.a.) Resûlullah'ın (s.a.) şöyle buyurduğunu rivayet eder: “*Bütün hayırlı ameller ibadetin yarısı, dua da ibadetin diğer yarısıdır.*”³³⁵ Bazıları Rabb'inize yalvara yakara ve gizlice dua edin mealindeki beyana, bilinen anlamıyla dua diye mana verir ve şöyle der: Bir adamın duada sesini yükseltmesi doğru değildir. Bu konuda Hz. Peygamber'den (s.a.v), yüksek sesle dua eden bir grubu gördüğünde onlara şöyle dediğini rivayet ederler: “*Ey insanlar! Sizler, sağır ve gaib olana dua etmiyorsunuz, her şeyi işiten ve görene dua ediyorsunuz.*”³³⁶

Mâtürîdî duanın gizli yapılmasının kulun Allah'a karşı samimiyetini ifade etmesi açısından ihlase daha uygun olacağını dolayısıyla icabet edilmesi bakımından daha elzem olabileceğini belirtir.³³⁷

Netice olarak, dua genel ve kapsayıcı kavram olan ibadet alanına dâhildir. Kulluğu arasındaki hür ve en kısa yoldur. Dua bütün ibadetin özü³³⁸ onu besleyip hedefine ve zirveye taşıyan ilik ibadetin tahakkuk ettiği en bilinçli anı ve kulluğun en gerilimli sürecidir.³³⁹ Duada hem ibadet edilen ‘ilahı’ çağırma hem de O’nun huzurunda eğilip O’na yalvarma ve emirlerine boyun eğme vardır. Dua ve ibadet birbirini bütünler mahiyettedir. Hatta diyebiliriz ki dua bütünüyle ibadet, ibadet bütünüyle duadır.³⁴⁰

³³³ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, “*el-Müsned*” (İstanbul: 1413/1992), 86.

³³⁴ Meryem 19/3.

³³⁵ Ebû Suca Seyreveyhi b. ed-Deylemi, *el-Firdevs bi-me'suri'l-hitab* (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, ts.), 3/40.

³³⁶ İbn Hanbel, *el-Müsned*, 4/403.

³³⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 9/177.

³³⁸ Tirmizi, “*Dua*”, 1.

³³⁹ Pierre, *Dua Üzerine Düşünceler Psikofizyolojik Sebepleri ve Sonuçları*, çev. Sadık Kılıç (İzmir: Nil Yayınları, 1990), 8-9.

³⁴⁰ Necmettin Şahinler, *Duayı Yaşamak* (İstanbul: İnsan Yayınları, 3. Basım, 2012), 20.

SONUÇ

En güzel şekilde yaratılan insana verilen birçok imkân, fırsat ve nimet ile aklını ve irâdesini doğru kullanmanın önemine dikkat çeken Mâtürîdî, insanın dünyevî hayattaki iyi veya kötü davranışlarının sorumluluğunu/sonuçlarını üstlenmesi gerektiğini vurgulamıştır. Mâtürîdî'nin bakış açısıyla duayı incelediğimizde karşımıza şöyle bir durum çıkmaktadır: Dua, insanın yeryüzündeki davranışlarını düzenlemek üzere ihdas edilen dinin hem iman hem ibadet hem de ahlak boyutunu kapsayan bir fiil/eylemdir.

Dua, kulda Allah şuurunu daha canlı ve devamlı hale getirmek suretiyle ahlâkî bir hayat için gerekli duyarlılığa sağlayacak güce sahiptir. Aynı zamanda meseleleri uygun bir şekilde çözmek, hayatı daha mutlu ve huzurlu kılmak için gerekli olan zihin duruluğu, manevî güç, sağduyu ve ferâsete kavuşturabilecek önemli bir eylemdir. Bu açıdan gerçek bir tevekkül halini alabilecek olan dua sayesinde insanın dünyada karşılaştığı sorunlara sadece Allah'a dayanmanın sağladığı sükûnet ve güçle çözüm yolu araştırılır ve sonucun hayırlı olması Allah'tan beklenir. Genellikle insan, gerekli tedbirleri aldığı halde akıl ve bilim ile karmaşık hayat olaylarını anlama ve düzenlemede yeterli olmadığı duygusuna kapıldığında dua vesilesiyle beklentiye girer ve işin sonucunu Allah'a bırakır.

Matürîdî'nin dua hakkındaki yaklaşımları vahiy merkezli olup Kur'ân ayetlerini yorumlama ve yer yer burada geçen kavramları tahlil etme üzerine kurulu olduğu söylenebilir. En güzel şekilde yaratılan insana verilen birçok imkân, fırsat ve nimet ile aklını ve irâdesini doğru kullanmanın önemine dikkat çeken Mâtürîdî, insanın dünyevî hayattaki iyi veya kötü davranışlarının sorumluluğunu/sonuçlarını üstlenmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Mâtürîdî'nin bakış açısıyla duayı incelediğimizde karşımıza şöyle bir durum çıkmaktadır: Dua, insanın yeryüzündeki davranışlarını düzenleme misyonuyla nazil olan dinin hem iman hem ibadet hem de ahlak boyutunu kapsayan bir davranıştır.

Dua kavramı, Kelam geleneğinde bir konu olarak ayrı bir başlık altında ele alınıp işlenmemiştir. Bunun nedeni duanın sadece bir tür ibadet olarak algılanması olsa gerektir. Hâlbuki dua, bireysel bir tecrübe ve ibadet olmanın yanında Allah-insan iletişiminin de önemli bir konusudur. Gerçekten iletişim, Allah'tan insana doğru olduğunda vahiy söz konusu iken, insandan Allah'a doğru olan iletişim yolu ise duadır. Diğer yandan dua, kâinatın işleyişi içinde Allah'ın müdahalesinin devam etmesi ve söz konusu ilişkide insan unsurunun etkinliğinin meydana çıkması açısından da önemlidir.

Duada bir iletişim söz konusu olduğundan karşılıklılık beklenmektedir. Fakat taraflardan birinin farklı bir ontolojik varlık alanında olması, iletişimi alelâde bir iletişimden ayırmaktadır. Bu sebeple duada insanın isteğine cevap, farklı şekillerde gelebilmektedir. Bu ise söz konusu iletişimin doğasından kaynaklanmaktadır.

Dönüşüm ve değişim de duanın sonuçlarından biridir. Söz konusu değişim, başka şekillerde ortaya çıkmaktadır. Bu değişim bazen insanda bazen koşullarda bazen koşulları oluşturan temel sebeplerde olmaktadır. Ancak bizatihi iletişim olma yönüyle dua, Allah-insan yakınlığı için önemli bir fonksiyona sahiptir. Dua, yalnızca bir ibadet olarak değil başlı başına Allah-insan ilişkisini biçimlendiren bir davranıştır.

KAYNAKÇA

- Abduh, Muhammed b. Hasen Hayrillâh et-Türkmânî el-Mısırî. *Tevhid Risalesi*. çev. Sabri Hizmetli. Ankara: Fecr Yayınları, 2. Basım, 1986.
- Abidin, Menavi, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifîn b. Nûriddîn Ali el-Münâvî el-Haddâdî. *et-Tevkifu ala Mühimmâtı't-Te'arif*. Kahire: Dârü'l-i'tisâm1. Basım, 1990.
- Acar, Merve. *Fıtrat-İman İlişkisi*. Erzincan: Binali Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Ahmet b. Hanbel, Ebu Abdullah Ahmet b. Hanbel b. Hilal b. Esed eş-Şeybani, *Müsnedu'l-İmam Ahmet b. Hanbel*. thk. Şuayb el-Arnâvutî-Adil Mürşid, Muessesetu'r-Risale, Kahire: Dârü'l- Hicr, 1. Basım, 2001.
- Ak, Ahmet. *Büyük Türk Âlimi Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*. İstanbul: Bayrak Matbaası, 3. Basım, 2008.
- Aksan, Doğan. *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. 3. Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 1. Basım, 1982.
- Aksan, Doğan. *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 6. Basım, 2005.
- Akbaş, Bahattin. *Kulluğun Özü Dua*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2023.
- Alper, Hülya. *Bir Kelam Problemi Olarak İmanın Psikolojik Yapısı*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 5. Basım, 2002.
- Altuntaş, Halil. "Kulluk Bilincinin Gösterdiği Hedef: Teslimiyet". *Diyanet Aylık Dergisi* 6/169 (Ocak 2005), 44-47.
- Asım, Ahmed Efendi. *Merâhu'l Maâlî fi Şerhi'l Emâlî*. İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1888.
- Askalani, Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed İbn Hacer. *Lisânü'l-Mizân*, thk. Muhammed Abdurrahman Maraşlı. Beyrut: Dârü'l İhyâi't-Türasi'l-Arabî, 1995.
- Aydın, Zeki. "Duanın Önemi". *Sivas Cumhuriyet İlâhiyat Dergisi* 19/1 (Haziran 2004), 23-46.
- Aygün, Fatma. "Mâtürîdî'nin Ahsen-i Takvîm ve Esfel-i Sâfilîn Yorumu Tîn Sûresi'nin Te'vîli Bağlamında İnsan Anlayışı". *Diyanet İlmi Dergisi* 56/3 (Ocak 2020), 35-37.
- Bayraklı, Bayraktar. *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'ân Tefsiri*. İstanbul: Bayraklı Yayınları, 5. Basım, 2009.
- Bayraktar Karahan, Fatma. "Bir Kelam Problemi Olarak Dua ve Kader ilişkisi". *İslami İlimler Dergisi* 4/1-2 (Haziran 2009), 275-294.
- Bebek, Adil. *Din ve Düşünce Açısından Dua*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 1. Basım, 1998.
- Beydâvî, Abdullah b. Ömer b. Muhammed Beydâvî. *Envâru't Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*. trc: Abdülvehhab Öztürk. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1. Basım, 2011.
- Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. trc: Hanîfî Akın. *Muhtasar Sahîhi*. İstanbul: Beka Yayınları, 1. Basım, 2009.
- Buhârî, Ebû Muhammed Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr es-Sâbûnî. *el-Bidâye fi uşûli'd-dîn*. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2022.
- Can, Mustafa. *Mâtürîdî'ye Kadar Nübüvvete Karşı Çıkanlar ve Mâtürîdî'de Nübüvvet Anlayışı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri bölümü, Basılmamış Doktora Tezi, 1997.

- Carrel, Alexis. *Dua*. çev. M. Alper Yüçetürk. İstanbul: Yağmur Yayınevi, 1. Basım, 1961.
- Süyûtî, Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Ensârî el-Mahallî-Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Tefsiru-l Celaleyn*. İstanbul: Salah Bilici Yayınevi, 1. Basım, 1980.
- Cilacı, Osman. *Dua. Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 9/536-539. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Deylemî, Ebi Şuca Şireveyh b. Şehredar. *el-Firdevs bi-Me'suril Hitab*. thk. es-Said b. Bisvuni Zaglul, Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1. Basım, 1986.
- Doğan, Mustafa. *Dua İman İlişkisi*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Kelam Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. *Dua. İslam'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*. 1/422-423. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2006.
- Duman, Zeki. *Beyânu'l-Hak*. 3 Cilt. Ankara: Fecr Yayınevi, 1. Basım, 2008.
- Ebû Abdullah, Muhammed b. İdris b. Abbas b. Osman. *Tefsîrû'l-İmami'saifi*. thk. Ahmed b. Mustafa el-Ferran. Doktora Tezi, Suudi Arabistan: Dâru't-Tedmuriyye, 1. Basım, 2006.
- Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkindî. *Te'vilâtü'l-Kur'ân*. thk. Bekir Topaloğlu-İbrahim Halil Kaçar. 10 Cilt. İstanbul: Mizan Yayınları, 2008.
- Eraydın, Selçuk. *Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 12. Basım, 2016.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Basrî. *el-İbâne 'an uşûli'd-diyâne*. thk. es-Seyyid Muhammed el-Hadar Hüseyin. Beyrut: Dâru'l Kadiri, 1. Basım, 1991.
- Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ el-Fârâbî et-Türkî. *Medinetü'l Fazıla*, çev. Nafiz Danışman. Ankara: Maarif Vekâleti Yayınları, 1956.
- Farûkî, İsmail Raci. *Tevhid*. çev. Dilaver Yıldırım-Latif Boyacı. İstanbul: İnsan Yayınları, 2006.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. *el-Münkız mine'd-dalâl ve'l-müfşih ani'l-aşvâl*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1871.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. *İhyâ-u Ulûmi'd-Din*. çev. Ali Arslan. 4 Cilt. İstanbul: Arslan Yayınlar, 1973.
- Ğâlî, Belkâsım b. Hasan. *Ebû Mansûr el-Mâtürîdî Hayatuhû ve Ârâühü'l-Akâdiyye*. Tunus: Dâru't-Türkî, 1989.
- Gölcük, Şerafettin-Toprak Süleyman. *Kelam: Tarih-Ekoller-Problemler*. Konya: Tekin Kitabevi, 11. Basım, 2021.
- Hafizoğlu, Ayşegül. *İnsan-Allah İlişkisinin Duygusal Boyutu*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Harman, Vezir. *Yanlış Şefaât Algılarını Düzeltmeye Bir Katkı Açısından Şefaatin Velayet ve Dua ile İlişkisi. Uluslararası Yanlış Algılar ve Doğru İslam Sempozyumu Bildirileri*. Kasım Şulul. vd. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Yayınları, 9/531-532. 2016.
- Harpûtî, Abdullatîf. *Tenkîhu'l-Kelâm fî Akâid-İ Ehli'l-İslâm Kelâmi Perspektiften İslam İnanç Esasları*. çev. İbrahim Özdemir-Fikret Karaman. Elazığ: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.

- Hemedânî, Ebû'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdülcebbâr. *Tenzîhü'l-Kur'ân 'ani'l-metâ'in*. 1 Cilt. Beyrut: Dârü'n-nehdâtî'l-hadîse, 1. Basım, 2014.
- Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisi*, Ankara: Dem Yayınları, 8. Basım, 1993.
- İbn Ebi'l-Vefâ, Ebû Muhammed Muhyiddin Abdülkâdir b. Muhammed. *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Kahire: Dârü'l-Hicr. 1 Basım, 1413/1993.
- İbn Dakikul'id, Ebu'l-Feth Takıyyuddin Muhammed b. Ali b. Vehb el-Kureyşî vd. *Tabatü'l-Ula*, thk. Halid b. Ali b. Muhammed el-Muşeykih. İstanbul: Darü'l-Lübab, 1. Basım, 2018.
- İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerıyyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvî el-Hemedânî. *Mu'cemü Meşâyisî'l-Luğa*. nşr. Abdüsselâm Mehmet Hârûn. 1 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1991.
- İbn Küdâme, Ebû Muhammed Müvaffaküddin Abdullah b. Ahmed b. Muhammed. *el-Muğni*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî-Abdül Fettah Muhammed el-Hulv. 3 Cilt. Riyad: Âlemül'-Kütüb, 3. Baskı, 1997.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-'Arab*. Beyrut: Dârü's-Sadr, 1994.
- İbn Teymiyye, Takıyyuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Abdulhalim b. Abdusselam. *Şerhü'l-Umde*, thk. Halid b. Ali b. Muhammed el-Muşeykih. Riyad: Dârü'l-Asıme, 1. Basım, 1997.
- İbn Kesir, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr. *Tefsîru'l Kur'an-i'l Azim* Beyrut: Daru-l Marife, 1. Basım, 1407.
- İkbal, Muhammed. *İslâm'da Dinî Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*. çev. İbrahim Aydın. İstanbul: Kırkambar Yayınevi, 11. Basım, 1991.
- İlhan, Avni. *Aslah. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/495-496. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî. *el-Müfredât fî garîbü'l-Kur'ân*. Beyrut: Dârü'l Marife, 5. Basım, 1997.
- İşık, Kemal. *Mâtürîdî'nin Kelâm Sisteminde İman-Ahlak-Peygamber Anlayışı*. Ankara: Fütüvvet Yayınlar, 1980.
- Kâdî İyâz, İyâz b. Musa b. İyâz b. Amrun el-Yahsabi es-Sebti, *Meşarikü'l-Envar Ala's Sihahi'l-Asar el-Mektebetü'l-Atika*. Beyrut: Daru't-Turas, 1978.
- Karadâvî, Yusuf. *Kur'ân'da Sabır*. çev. Fatih Tok. İstanbul: Nida Yayınları, 1. Basım, 2017.
- Karaman, Hayrettin. vd. *Kur'ân Yolu Meâli*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 3. Basım, 2023.
- Koca, Ferhat. *İslam'da İbadet*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 3/240-247. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Korkmaz, Sıddık. "İmam Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Hayatı ve Eserleri." *Dînî Araştırmalar*. 4/10 (Ağustos 2001), 89-119.
- Kutlu, Sönmez. "Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Mezhebî Arka Planı". *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik Tarihi Arka Plan, Hayatı, Eserleri, Fikirleri ve Mâtürîdîlik Mezhebi*. Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2. Basım. 2003.
- Kutlu, Sönmez. *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 3. Basım, 2018.

- Mağribî, Ebü'l-Kâsım el-Kâmil Zü'l-vizâreteyn el-Hüseyn b. Alî b. el-Hüseyn el-Vezîr. *İmâmü Ehli's-sünne ve'l-cemâ'a Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve ârâ'ühü'l-keîmiyye*, Kahire: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 1985.
- Mâtürîdî, Ebû Mânsûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkandî. *Te'vîlâtü'l ehli's-sünne*. thk. Fâtıma Yusuf el-Hiyemî. Beyrut: Risale Yayınları, 1. Basım, 2004.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkandî. *Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi*. trc. Fadıl Ayğın. İstanbul: Ensar Yayınları, 3. Basım, 2015.
- Mâveridî, Ebu'l Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Habib el-Basri el-Bağdadi. *en-Nuketü ve'l-'Uyun*. thk. Es-Seyyid b. Abdulkasım b. Abdürrahim. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye,
- Mevdûdî, Ebü'l-A'lâ. *Tefhîmü'l-Kur'an*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1. Basım, 1986.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebu'l Hasan Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî. *Tefsîru'l Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Mahmûd şehhate. Beyrut: İhyâ'u't-Turas, 1. Baskı, 1423.
- Neccâr, Muhammed b. Âli *Mucem'ül Vasit*. İstanbul: Çağrı yayınları, 1. Basım, 1992.
- Nesefî, Ebu'l-Mu'in Meymun b. Muhammed b. Muhammed el-Hanefî. *Tefsîratü'l-Edille*. thk. Claude Salamê. Dimeşk: y.y. 9. Basım, 1993.
- Nesefî, Ömer b. Muhammed b. Ahmed b. İsmâîl b. Muhammed, Necmeddin Ebû Hafs en-Nesefî, "Akaid". *İslâm İnancının Temelleri*. haz. Muhammed Seyyid Ahsen. İstanbul: Otağ yayınları, 1971.
- Özcan, Hanefî. *Mâtürîdî 'de Bilgi Problemi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2. Basım, 1993.
- Özdemir, Metin. *Allah'ın Bilgisinin Ezeliliği ve İnsan Hürriyeti*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1. Basım, 2003.
- Özdemir, İbrahim. "Mâtürîdîler 'de İlahî Fiillerin Tahlili". *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 10/3 2018.
- Özen, Saliha. *Fıtrat Kavramının Dini Açılımı*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Özen, Şükrü. *Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Fıkıh Usulünü Yeniden İnşası*. Doçentlik Tezi, Ankara: Bayrak Matbaası, 2001.
- Pak, Zekerîya. *Allah-İnsan İletişimi*. Ankara: İlahiyat Yayınlar, 2. Basım, 2005.
- Parladır, Selahattin, "İslâm'da Dua". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/529-535. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Pazarlı, Osman. *Din Psikolojisi*. İstanbul: Remzi Kitapevi, 3. Basım, 1982.
- Reşid Rıza, Muhammed Abduh Muhammed. *Tefsîru'l Kur'ânî'l-hakîm tefsîrî'l menâr*. çev. İbrahim Tüfekçi-Rahmi Yaran. İstanbul: Ekin Yayınları, 2012.
- Sâbûnî, Ebû Muhammed Nûreddin Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr es-Sâbûnî el-Buhârî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: Diyanet İşleri Bakanlığı, 4. Basım, 2000.
- Sarı, Mevlüt. *el-Mevârid-Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Bahar Yayınları, 6. Basım, 1982.
- Semerkandî, Alâeddin Ali b. Yahyâ. *Bahrü'l-ulûm*, İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, 1998.
- Soysaldı, Mehmet. *Kur'an'da Dua*. İstanbul: Şule Yayınları, 1. Basım, 1999.

- Süleymân, Ebu'l Hasan Mukatil b. Süleyman b. beşir el-Ezdi el-Belhi. *Tefsîrû'l Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Mahmud şehhate. Beyrut: Dârü'l İhyâu't-Turas, 1. Basım, 1423.
- Şahinler, Necmettin. *Duayı Yaşamak*. İstanbul: İnsan Yayınları, 3. Basım, 2012.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed. *el-Milel ve'n-nihâl*. Kahire: Matbaatü'l Edebiyye, 1317.
- Şerîatî, Ali. *Dua*, çev. Derya Örs. Ankara: Fecr Yayınları, 1. Basım, 2009.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî. *Câmi'u'l-beyân an Te'vili Ayi'l-Kur'an*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Kahire: Dârü'l Hicr, 1. Basım, 2001.
- Tantâvî, Muhammed Seyyid. *et-Tefsîrû'l-vasît li'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kâhire: Dârü'n Nahda, 1. Basım, 1997.
- Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid et-Tehânevî el-Farûkî. *Keşşâfû iştilâhâtî'l-fünûn ve'l-ulûm*. thk. Ali Rahruc. Lübnan: y.y. 1996.
- Temîmî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Saîd el-Makdisî. *Fethu'l Mecid şerhu Kitabu't-Tevhid*. thk. Muhammed Hamid el-Faki. Kahire: Dârü'l-Fikr, 7. Basım, 1957.
- Temîmî, Ebû Bekr Muhammed b. Mansûr b. Abdilcebbâr es-Sem'ânî. *el-Ensâb*. Beyrut: Dârü'l-Cenân, 1988.
- Tokpınar, Mirza. "Buhari'nin Sahih'inde Kavram Olarak Dua ve İman ile ilişkisi". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 11/1 (2013), 7-25.
- Topaloğlu, Bekir. "Ebû Mansûr el-Mâtürîdî". *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*. 3 Cilt. Ankara: İSAM Yayınları, 15. Basım, 2002.
- Topaloğlu, Bekir -İlyas Çelebi. *Kelam Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1. Basım, 2010.
- Üzüm, İlyas. "İyâzî, Ebû Nasr", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Tevesül". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/422-424. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Yazıcıoğlu, Mehmet Sait. *Mâtürîdî ve Neseî' ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1. Basım, 1992.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri*. 6 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 1939.
- Yıldız, Abdullah. "Duâ Söylemden Eyleme". İstanbul: Pınar Yayınları. 1 Basım, 2016.
- Yılmaz, Hasan Kâmil. "Ana hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar". İstanbul: Ensar Neşriyat, 36. Basım, 2000.
- Yılmaz, İlknur. "Yahudilikte Dua". Isparta: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Yurdagör, Metin. "Cüzcanî Ebû Bekir", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Zebîdî, Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî. *Tâcu'l-Arûs*. İstanbul: Çağrı yayınları, 11. Basım, 1992.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâiki Gavâmidî't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vil*, çev. Muhammed Coşkun vd. İstanbul: Mega Basım Yayınları, 1. Basım, 2016.

Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî ed-Dımaşkî. el-A'lâm: *Kâmûsu Terâcimi li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arab ve'l-Müstağribîn ve'l-Müsteşrikîn*. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.

